

Bammbiri ya u amba nga hayo ya vhu 139

**U LAVHELESWA HA MULAYO WA U FHELISA VHULOI
WA 3, WA 1957**

Thandela ya vhu 135

Duvha la u guma u rumela mahumbulwa: 30 Lambamai 2016

ISBN: 978-0-621-44208-3

MARANGAPHANDA

Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo yo thomiwaho nga Mulayo wa *the South African Law Commission Act, 1973 (Act 19 of 1973)*.

Mirado ya Khomishini ndi -

Muhaṭuli Mandisa Muriel Lindelwa Maya (Mudzulatshidulo)

Muhaṭuli Narandran (Jody) Kollapen (Tshanda tsha Mudzulatshidulo)

Phrofesa Marita Carnelley

Phrofesa Vinodh Jaichand

Vho- Irvin Lawrence

Phrofesa Annet Oguttu

Muimeleli Mahlape Sello

Mufumakadzana Thina Siwendu

Muṅwaleli ndi Vho-Nelson Matibe. Ofisi dza Khomishini dzi wanala kha ḡiresi ya vhupo ha 2007 Lenchen Avenue South, Centurion. Zwa vhudavhidzani zwi nga rumelwa kha ḡiresi i tevhelaho:

The Secretary

South African Law Commission

Private Bag X668

PRETORIA

0001

Luṭingo: (012) 622-6336

Fakisi (086) 266 1935

Imeijil: ijoni@justice.gov.za

Ili linwalwa li a wanala-vho na kha inthanete (webusaithi) kha diresi i tevhelaho:
<http://www.justice.gov.za/salrc/index.htm>

Komiti ya vhueletshedzi kha zwa u lavhelesa Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ndi yone yo vhaho na vudifhinduleli kha iyi thandela. Murangaphanda wa thandela a re na vhudifhinduleli kha thandela ndi Phrofesa Carnelley (University of KwaZulu Natal), ane a vha Khomishinari wa SALRC. Miraḡo ya komiti ndi:

Phrofesa David Bilchitz (University of Johannesburg)

Dokotela Sibusiso Masondo (University of KwaZulu Natal)

Mufumakadzana Likhapa Mbatha

Phrofesa Pitika Ntuli (Phrofesa a re kha phentsheni, University of KwaZulu Natal)

Phrofesa Theodore Petrus (University of Fort hare)

Muḡodisisi ane a khou shuma iyi thandela, ane a nga kwamiwa malugana na mafhungo nga vhuḡalo ndi, Mufumakadzana Jennifer Joni.

Marangaphanda

Ino bammbiri ya u amba nga hayo yo dzudzanyelwa uri i vhe yone mutheo wa mihumbulo ya Khomishini, u itela u wana phindulo na madzinginywa a bvaho kha vhafaramikovhe vho teaho, na u phaḡaladza mafhungo nga ha u lavheleswa ha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi kha tshitshavha tshoṡhe. Zwo ralo, ino bammbiri a i na themendelo i re khagala dza u vusuludza mulayo. Mihumbulo, magumo na themendelo kha bammbiri iyi a zwi tei u dzhiiwa sa mihumbulo ya u fhedzisela ya Khomishini. Bammbiri ya u amba nga hayo i khou anḡadzwa yo fhelela uri vhathu vhane vha vha na zwiimiswa zwine zwa tama u bva na muhumbulo kana u dzinginya kha mvusuludzo ya iḡi sia ḡa zwa mulayo vha vhe na kana zwi vhe na u kona u ḡivha siangane ya mafhungo uri vha kone kana zwi kone u sedzesa kha fhungo ḡine vha tea u bvisa muhumbulo khaḡo musi vha tshi isa mihumbulo yavho kha Khomishini.

Vhane vha ḡo fhindula vha khou humbelwa u ḡisa mihumbulo yavho yo tou **nwalwa**, zwine vha khou sumbedza kana khumbelo kha Khomishini nga ḡa **30 Lambamai 2016** kha ḡiresi yo nwalwaho kha siaṡari ḡi re afho murahu. Muṡoḡisisi u ḡo lingedza u vha thusa kha uvho vhukonḡi vhune vha nga vha vhe naho. Mihumbulo yo no rumelwaho kha Khomishini i songo tsha dovhololwa; kha iyo nyimele vhafhinduli vha tea u sumbedza uri vha khou anana na mihumbulo ye vha sumbedza tshifhingani tsho fhelaho, arali hu na iyi nyimele.

Khomishini i ḡo humbulela uri vhafhunduli vha khou tendela Khomishini i tshi khoutha kana u amba mihumbulo/madzinginywa na u baḡekanya mihumulo na vhe vha fhindula, nga nḡa ha musi ho sumbedzwa uri mihumbulo yo rumelwaho ndi ya “Tshidzumbe”. Vhafhinduli vha tea u ḡivha uri Khomishini kha nyimele inwe na inwe i nga ṡoḡea, nga fhasi ha Mulayo wa the *Promotion of Access to Information Act 2 of 2000*, u bvisa mafhungo a re kha mihumbulo yo ḡiswaho.

Marangaphanda	ii
Mvulatwsinga.....	iv
Zwi re ngomu.....	v
Mutevhe wa mañwalwa o shumiswaho.....	vii
Mutevhe wa vhafhinduli vha Bammbiri Je Ja biswa/bammbiri- mviswa.....	xii

NDIMA YA 1

MARANGAPHANDA

		1
A	Siangane na vhubvo ha thoḏisiso	2
B	U katelwa ha thoḏisiso kha mbekanyamushumo dza Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo	6
C	Tshikoupu tsha thoḏisiso	8

NDIMA YA 2

PHINDULO DZI BVAHO TSHITSHAVHANI MALUGANA NA BAMMBIRI-MVISWA

NDIMA YA 3

NYANGAREDZO NGA HA VHULOI

A	Marangaphanda	17
B	Nyimele ya ḡivhazwakale nga ha vhuloi	
	1. Vhubvo ha vhuloi Europe na Afrika	17
	a) Siangane kha ngudo nga ha vhuloi: u lavheleswa kha zwa ndeme	18
	b) Vhubvo ha vhuloi: kuhumbulele na kupfesesele	19
	i) Vhuloi ha vathu vha Europe	

	ii) Vhuloi ha vhathu vha Afrika	
	c) Mbambedzo ya kuhumbulele kha <i>Euro-American</i> (Vhukovhela) na vhuloi ha vhathu vha Afrika	27
	2. Thlutshedzo ya ipfi vhuloi	28
C	Vhuloi kha Afrika Tshipembe ja musalauno	34
	1.Vhuloi na zwitshavha zwa fhanu hayani	37
	2.Vhuloi sa nqila ya vhurereli	40
D	Tsenguluso na themendelo	41
NDIMA YA 4		
NDANGULO YA ZWA VHULOI		
A	Marangaphanda	45
B	Mutheo wa Mulayo	47
	1.Mutheo wa mulayo wa fhanu hayani	
	a) Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi	47
	b) Mulayo wa Vhashumi vha Mutakalo vha Sialala	56
	c) Mveledziso ya minwe milayosiwa	58
	2. Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ho sedzwa kutevhedzele kwa Ndayotewa	60
	3.Mvelaphanda kha manwe mashango	73
C	Tsenguluso na Themendelo	83
NDIMA YA 5		
NDILA DZA U VUSULUDZA MULAYO		
A	Maitete a vhaihaho a kwamaho vhuloi	86
B	Ndangulo kha zwa vhuloi	86
C	Maitete o iledzwaho ane a vhaihaho a kwamaho zwa vhuloi	88
D	<u>Mvetamveto ya Mulayotibe:</u>Nyiledzo ya Maitete a Vhaihaho a Kwamaho zwa Mulayotibe wa Lutendo kha zwa Vhuloi	92

ZWIKO

Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo

Issue Paper 29, Review of the Witchcraft Suppression Act (Project 135, September 2014)

Dzibugu na ndima dza Dzibugu

Albertyn C and Goldblatt B *'Equality' in Constitutional Law of South Africa* 2ndedJuta, Cape Town 2005

Ashton, E.H. *The Basuto*Oxford University Press,London1952

Bennett TW (ed) *Traditional African Religions in South African Law* University of Cape Town Press, Cape Town 2011

Bond G and Ciekawy, D. (eds)*Witchcraft Dialogues: Anthropological and Philosophical Exchanges* Centre for International Studies, Ohio 2001

Chavundika GL *Realities of Witchcraft* Zambezia1986

Clark S *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* Oxford University Press, New York1997

Comaroff J, Comaroff JL (eds) *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa* University of Chicago Press,Chicago 1993

Crawford JR *Witchcraft and Sorcery in Rhodesia* Oxford University Press,London1967.

Currie I, de Waal J, *The Bill of Rights Handbook* 5thed Juta, Cape Town 2005

Ellis, S. & Ter Haar, G. 'Religion and politics in sub-Saharan Africa'1998 *The Journal of Modern African Studies* 175-201 .

Evans-Pritchard EE *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford University Press, London 1937

Geschiere P *The Modernity of Witchcraft: Politics and the Occult in Postcolonial Africa* University Press of Virginia, London 1997

Hund J 'African Witchcraft and Western Law: Psychological and Cultural Issues' 2004 *Journal of Contemporary Religion* 67-84,

Krige EJ and Krige J D *The Realm of a Rain Queen* Oxford University Press, London 1943

Leff D, Fontleve M and Martin L A *Pagan Witches Touchstone Witchcraft and Witch hunts in South Africa*

Leslie C (ed) *The Anthropology of Folk Religion* Vintage Books, New York 1960

Leymann AC and Myers, J.E. *Magic, Witchcraft and Religion: An Anthropological Study of the Supernatural*: Mayfield Publishing Company, London 1985

Mafico TJ *Witchcraft: Belief and realities: A debate*, Zambezia 1986

Malawi Law Commission Issues Paper: *Witchcraft Act Review Programme* Lilongwe 2009

Mbiti JS *African Religions and Philosophy* Heinemann Educational Books Ltd, London 1969

Meek CK *Law and Authority in a Nigerian Tribe* Oxford University Press, London 1937

Middleton J and Winter, E. *Witchcraft and Sorcery in East Africa* Routledge and Paul, London 1963

Niehaus I *Witchcraft, Power and Politics: Exploring the Occult in the South African Lowveld*. David Philip, Cape Town 2001.

Online Etymology Dictionary, 2015.

Oxford Advanced Learner's Dictionary 6th ed Oxford University Press, 2003

Osei M *Witchcraft and the Religion of the Hlubi of Qumbu: Focusing on the Issues of Sickness and Healing in the Society* Unpublished thesis University of South Africa, Pretoria 2003

Parrinder G *Witchcraft: European and African* Penguin Books, London 1963

Pauw BA *Christianity and Xhosa Tradition: Belief and Ritual among Xhosa-speaking Christians* Oxford University Press, Cape Town: 1975

Pauw HC *'The Xhosa'* 1994 Institute for Planning Research, University of Port Elizabeth, Port Elizabeth

Petrus TS *'A Proposal Towards a Theory on Witchcraft-related Crime in Postcolonial South Africa'* 2006 *Acta Criminologica* 142-151

Petrus T.S. *'An anthropological study of witchcraft-related crime in the Eastern Cape and its implications for law enforcement policy and practice'* Unpublished thesis Nelson Mandela Metropolitan University, Port Elizabeth 2009

Ralushai Commission of Inquiry (Chairperson Professor NV Ralushai) *Report of the Commission of Inquiry into Witchcraft Violence and Ritual Murders in the Northern Province of the Republic of South Africa* 1996

Reynolds, B. *Magic, Divination and Witchcraft among the Barotse of Northern Rhodesia* Chatto and Windus, London 1963

Schapera I (ed) *The Bantu-speaking Tribes of South Africa* Routledge and Sons, London 1937

Stein RL and Stein PL *The Anthropology of Religion, Magic and Witchcraft* 3rd ed Prentice Hall, Upper Saddle River 2011

Tebbe N *Witchcraft and Statecraft: Liberal Democracy in Africa* Georgetown Law Journal, 96.

Trevor-Roper HR *The European Witch Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and Other Essay*. Harper and Row, New York 1970

Van Wyk IWC 'African Witchcraft in theological perspective' 2004 *Hervormde Teologiese Kollege* University of Pretoria 1201-1228

Webster's New World Thesaurus Pocket Books 2003.

Yaseen A *Witch hunts in modern South Africa: An under-represented facet of gender – based violence*, Fact Sheet, Medical Research Council-UNISA. Crime Violence and Injury Lead Programme. June 2009,

MILANDU

Case v Minister of Safety and Security; Curtis v Minister of safety and Security 1996 (3) SA 617 (CC).

Mogaramedi v S 2015 SACR 427 (GP).

S v Alam 2006 (2) SACR 613 (Ck).

S v Lawrence; S v Nagel; S v Solberg 1997 (4) SA 1176 (CC)

S v Mokwanyana 1995 (3) SA 391 (CC).

S v Latha 2012 (2) SARC 30 (ECG)

S v Maluluke [2007] JOL 19283 (T)

S v Manamela 2000 (3) SA 1 (CC).

S v Mashimbye [2005] JOL 16159 (T).

S v Netshiavha 1990 (2) SACR 331 (A)

S v Phahlane [2005] JOL 14525 (T).

S v Phama 1997 (1) SACR 485 (E)

MILAYOSIŊWA

Adjustment of Fines Act 101 of 1991

Constitution of the Republic of South Africa Act, 1996

Criminal Law (Sentencing) Amendment Act 38 of 2007

Human Tissue Act 65 of 1983

Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill 2007

Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007

Witchcraft Suppression Act 3 of 1957

Witchcraft Suppression Amendment Act 50 of 1970

Witchcraft Suppression Amendment Act 33 of 1997

KHUVHANGANO

Convention on Civil and Political Rights (1966)

Universal Declaration of Human Rights (1948)

MUTEVHE WA VHAFHINDULI:

1. *SA Pagan Rights Alliance;*
2. *Traditional Healers Association;*
3. *SA Pagan Council;*
4. *Commission for Gender Equality;*
5. *Dr Wallace of the University of KwaZulu Natal;*
6. *Women's Legal Centre; and*
7. *South Africa Police Service.*

NDIMA YA 1

MARANGAPHANDA

1.1 Iyi bammhiri ya u amba nga hayo i khou tevhela nyandadzo ya mahumbulwa, nga la dzi 9 Khubvumedzi 2014, a bammhirimviswa,¹ine ndivho yayo ndi u divhadza tshitshavha nga ha thodisiso,u thoma nyambedzano, na u talutshedza nga ha thodea ya mvusuludzo ya mulayo. Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo (SALRC kana Khomishini) i khou livhuwa avho vhe vha fhindula khuwelelo ya u humbela mihumbulo na vhe vha netshedza mafhungo o teaho kha u ri hu bveledzwe iyi bammhiri ya u amba nga hayo.

1.2 Bammhiri ya u amba nga hayo i khou isa thodisiso phanda u itela uri hu vhe na ndila dza u vusuludza mulayo dzine dza do ita uri hu vhe na themendelo yo khwaṭhaho kha ndavheleso yo dzinginywaho nga ha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi (Mulayo kana WSA).²Bammhiri i sumbedza thodea ya mvusuludzo ya mulayo, u iswa tshitshavhani u itela mihumbulo i bvaho tshitshavhani hu u itela thasululo-thangeli nga tshitshavha dzi sa a thu u swikelwa nga Khomishini, na u linga muhumbulo wa tshitshavha kha thasululo dzo sumbedzwaho nga Khomishini.

1.3 Khomishini yo diimisela u kwama vhafaramikovhe vhoṭhe vho teaho. Nga nṭha ha nyandadzo ya ino bammhiri ya u mba nga hayo yo itelwaho uri tshitshavha tshi bve muhumbulo, ri khou dzudzanya u do kwama vhafaramikovhe vho fhambanaho vha kwameaho nga nyito ya zwa vhuloi. Nga murahu ha izwi Khomishini i do dzudzanya muvhigo, une wa do vha u na themendelo dza u fhedzisela nahone na mulayosiṅwa wo

¹ *South African Law Reform Commission, Issue Paper 29, 9 September 2014.*

² *Act 3 of 1957.*

kulutedzwaho arali hu na thodea. Muvhigo u do iswa kha Ministha wa Vhulamukanyi na Tshumelo dza Vhululamisi, ane a do shumisa idzo themendelo dza Khomishini nga u divhadza Phalamennde nga ha mvetamveto ya mulayosiwa wo dzinginywaho.

A SIANGANE NA VHUBVO HA THODISISO

1.4 Nga nwedzi wa Luhuhi 2007, Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo yo tangedza khumbelo i bvaho kha vha *South African Pagan Rights Alliance (SAPRA)* uri hu itwe thodisiso nga ha uri naa mulayo u a tevhedza Ndayotewa naa, hu kwamiwe-vho na Mulayotibe wo dzinginywaho wa Mpumalanga wa u Fhelisa Vhuloi une wo andadzwa nga 2007.³

1.5 Nga Fulwi kana Fulwana 2007, nga murahu ha u tangedzwa khumbelo i re afho nthha i bvaho kha vha *SAPRA*, manwe madzangano a fanaho na Dzangano la Nanga dza Sialala (*THO*) na vha *South African Pagan Council (SAPC)* vho tutuwedza u dzhenelela na u tikedza muhumbulo uyo. U lavhelesa/u tola zwo katela Mulayotibe wa u Fhelisa Vhuloi muswa wo dzinginywaho wa Mpumalanga. Madzangano mararu o isa madzinginywa kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo (*SALRC*) uri madzinginywa a lavheleswe musi hu tshi tolwa Mulayo.

1.6 Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo yo ita mutangano wa vhafaramikovhe nga dzi 4 Khubvumedzi 2008, afho ndi he ha ambiwa nga zwe zwa

³ *In about March 2014, subsequent to the release of the issue paper to a closed list of stakeholders, the SALRC received communication from the SAPRA pointing out some factual inaccuracies regarding the background to the investigation. These factual inaccuracies relate to the originator of the investigation and the identification of the issues that were brought to the fore and by which organisation. The SALRC is indebted to SAPRA for bringing to its attention the said inaccuracies and ensuring that the issues around the origin of the investigation are completely accurate.*

ḁiswa.⁴Nga murahu ha muḁangano uyu, nga dzi 14 L̄ara 2008, Khomishini yo ḁanganedza zwo ḁiswaho zwo khwiḁiswa nga vha *SAPC* na zwo ḁiswaho nga Dzangano la Nanga dza Sialala (*THO*), zwine zwigwada izwi vhuvhili hazwo zwo humbela uri ḁhoḁisiso i dzheniswe-vho kha mbekanyamushumo dza Khomishini.

1.7 Kha zwe vha ḁisa, vha *SAPRA* vha khou dzinginya uri Mulayo u fheliswe ngauri u ita uri vhuloi na vhathu vhane vha ḁidzhia vhe vhaloi sa vhathu vha *Pagans* vha dzhiwe sa zwigevhenga na vhuloi vhu dzhiwe sa vhugevhenga. Vha tshi ya phanḁa vho dzinginya uri hu songo vha na mulayosiḁwa une wa tea u langula zwa vhuloi, na uri u shumisa vhuloi nga ḁila i si yavhuḁi zwi shumiwe nazwo u ya nga mulayo wo ḁowealeho. Mutheo ndeme kha ḁikumudzwa ndi zwa uri vhuloi ndi tshipiḁa tsha lutendo lwavho na vhurereli havho. ḁikumudzwa la vha *SAPRA* li sumbedza uri Mulayo ndi thaidzo ngauri a u na ḁhalutshedzo nga ha maipfi “muloi”kana “vhuloi”. Vha *SAPRA* vha ḁanganedza uri kaleni na kha nyimele ya Afrika Tshipembe ,maipfi “muloi” na “vhuloi”o shumiswa u ḁalutshedza vhuvhi kana maitete a vhugevhenga zwi tshi kwama mvelele, u vhulaya na mashudumavhi nga u angaredza. Vha amba uri miraḁo ya vha *SAPRA* vha ḁivhona vhe vhaloi nahone vha na vhuḁanzi ha uri vhuloi vhu hone, fhedzi vhone a vha iti vhuvhi nahone a vha zwigevhenga. Vha isa phanḁa vha amba uri vhuloi, manditi na vhunzhi ha zwi kwamaho sialala na maitete ndi zwithu zwa u sumbedza vhurereli na uri zwi wela fhasi ha khethekanyo ya “Muvhili, Muhumbulo na Muya”kana “-zwi songo ḁowealeho”kha mavhengele a dzibugu oḁhe mahulwane. Ndi muhumbulo wavho wa uri nga ḁila ine Mulayo wa ita mbetshelo ya u fhelisa vhuloi, kusumbedzele kwavho kwa vhuloi, zwi lwa na mbetshelo dzo vhalaho dza

⁴ *The SAPRA, the SAPC (represented by Lawyers for Human Rights (LHR)), and the THO attended the meeting. The invitation to the THO was extended by the SAPC.*

Ndima ya 2 ya Ndayotewa.⁵Zwa u iledza u ita vhuloi, iyo milayo i do vha i khou hanela vhadzulapo pfanelo dza mbofholowo kha zwa vhurereli (khethekanyo ya 15); pfanelo ya mbofholowo ya vhuḁibvukululi (khethekanyo ya 16); u eḁana (khethekanyo ya 9); tshirunzi?ḁhonifho (khethekanyo ya 10);mbofholowo na tsireledzo ya muthu (khethekanyo ya 12);na pfanelo dzavho dza u nanga zwa makwevho, mushumo na phrofesheni vho vhoḁholowa kha ḁa Afrika Tshipembe (khethekanyo ya 22).

1.8 Kha zwe vha ḁisa, vha SAPC vha bula uri kha khuvhangano yavho ya lushaka (yo vhaho hone nga 2007) vho voutha uri hu fheliswe Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi wa 1957, na uri vha SAPC a vha tendelani na zwe zwa sumbedzwa kha Mulayo. Henefho khuvhangaroni yavho ya lushaka ya 2007 dzangano ḁo ḁuḁuwedza zwine zwa vhidzwa upfi “*the Melville mandate*”.ḁuḁuwedzo kha milayo yo tendelanwaho ngei khuvhangaroni dzo ḁisendekaho kha tsireledzo i fhiwaho vhurereli nga Ndayotewa.

1.9 Melville mandate i ḁoḁa u ḁalutsedza maipfi “muloi”na“vhuloi”uri maipfi aya a pḁesese kha nyimele ya vha *Pagan* zwa zwino. Zwa ndeme afha ndi u ḁanganedza uri kha ḁa Afrika Tshipembe maipfi aya “muloi”na “vhuloi”o shumiswa sa maipfi a ambaho“vhuvhi kana zwiito zwa vhugevhenga vhu kwamaho mabulayo a u rerela, vhuviavhathu na Mashudumavhi nga u tou angaredza”.⁶Mushumo u ya phanda wa ḁoḁa u thoma kuitele kwa

⁵ Constitution of the Republic of South Africa, 1996.

⁶ The assertion by SAPRA is supported by the definition of witchcraft that was provided by the Ralushai Commission and the definition contained in the Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill. In the Ralushai Commission report, which is referred to in the issue paper, a “witch” is defined as a person who “through sheer malice, either consciously or subconsciously, employs magical means to inflict all manner of evil on their fellow human beings. They destroy property, bring disease or misfortune and cause death, often entirely without provocation to satisfy their inherent craving for evil doing.” The Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill defines “witchcraft” as “...the secret use of muti, zombies, spells, spirits, magic powers, water, mixtures, etc, by any person with the purpose of causing harm, damage, sickness to others or their property.”

mulayosinwa une wa do tsireledza tshitalula tshi sa pfadzi tshifhingani tshi daho na u vhenga vhatu vha *Pagans* vhane vha didzhia vhe vhaloi.

1.10 vhatu vha *SAPRA* na *SAPC* vha humbulela uri Mulayo u iledza *Pagans* kha u ita maitete a vhurerele havho, nga u vha na mbetshelo kha Mulayo ine ya ri muthu muñwe na muñwe ane a tanzilela uri u shumisa maanda a vhuloi, kana vhuloi, kana a tanzilela uri u a divha nga ha vhuloi, u do vhone mulandu wa vutshinyi. Vha vhona uri nyiledzo i re kha Mulayo, musi zwi tshi kwama vhatu vha *Pagans*, i khou kandekanya “pfanelo dza mbofholowo kha vhurerele dzi re kha ndayotewa, u dibvukulula, ndinganelo, mbofholowo, tshirunzi, tsireledzo na pfanelo yavho ya u nanga na u ya u ita mushumo wavho kha la Afrika Tshipembe.”

1.11 Vhatu vha zwiimiswa zwa *SAPRA* na *SAPC* vha khou vhilaela nga thalutshedzo dza maipfi vhuloi na vhaloi, dzine vha khou vhona uri a si dzavhudi. Thalutshedzo idzi dzi badekanya vhuloi na vhaloi na zwithu zwivhi kana mabulayo a itiswaho nga vhurerele, vhuviavhatu na mashudumavhi. Idzo thalutshedzo, vha khou vhona uri, zwi huvhadza tshirunzi tsha vhane vha didzhia kana u divhona vhe vhone vhaloi.

1.12 Tshiimiswa tsha *SAPRA* tshi ri u vha hone ha vhuloi na vhaloi, a si vuvhi nahone a si vuhenge. Vha ri ndi pfanelo yavho ya mbofholowo kha zwa lutendo na vhurerele.

1.13 Kha linwalwa le vha isa, vha *SAPRA* vha amba nga ha linwalwa lo bveledzwaho nga vha *SAPC* lo nwalwaho nga Dr Dale Wallace, raakademi kana Mbambedzo ya Vhurerele. Dr Wallace u bula uri Mulayo u na vhubvo hawo kha ndaulo ya kale ya vhukoloni na vhalangi vhenevho vha tshitalula, vhe vha vha vhe na thaidzo kha zwa lutendo na vhuloi.

1.14 U sa vha hone ha tšhalutshedzo ya ipfi “vhuloi”kha Mulayo, zwo itisaho uri vhuloi vhu badekanywe na zwiito zwi vhaihaho u tou fana na u humbulela zwa u vhangha vhulwadze, Mashudu-mavhi na lufu, khathihi na maitele mañwe o randelwaho kha Mulayo, ndi zwone zwi vhonehalo zwi tshi vhangha thaidzo. Mbetsheho dza kha khethekanyo tšhukhu dza (d) na (f) dza khethekanyo ya 1 dza Mulayo, dzine dza dzhia muthu ane a sumbedza u vha na ndivho nga ha vhuloi na ane, a tshi itela malamba/u bindula, a ita u nga u shumisa maanda a vhuloi (maanda a sa tšhalutshedzei), dzi na thaidzo ngauri dzi tevhelela vhashumi vha zwa ndivho ya fhanoyani ya zwa vhuloi.

1.15 Tshigwada tsha *SAPC* tshi khou tšanganedza u phadalala ha vhuvha ha vhuloi kha zwitshavha zwa Afrika na tshinyalelo ye ya itea kha zwitshavha zwa Afrika. Vha amba uri kuhumbulele nga ha vhuloi kwo shanduka u bva tsha kale-kale hu sa athu vha na vhukoloni, na uri kuhumbulele ku khou ya phanda na u shanduka.

1.16 Tshigwada tsha *SAPC* tshi lavhelesesa kha Afrika Tshipembe tšiswa, uri kuitele kwo iledzwaho kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ku lavhevheleswa nga kha ito la Ndayotewa, ine ya toda uri vhurereli hothe vhu vhone vhu tshi lingana. Tshigwada tsha *SAPC* kha tšikumedzwa tsho sumbedza uri manditi na u shumisa tšhangu, zwine zwo iledzwa kha khethekanyo tšhukhu dza (d) na (f), zwi itwa nga vhurereli ho fhambanaho hu tshi katelwavo na *Hinduism* nahone tsumbo dzi sa gumi afha fhedzi. U thivhela kana u dzhia maitele a vhuloi sa vhugevhenga zwi sumba tšhitšalula kana zwa sumba luvhengela.

1.17 Tshigwada tsha *SAPC* tshi sumba u kundelwa ha mulayosiñwa une wa fhelisa vhuloi u tshi itela u fhelisa u tenda kha zwa vhuloi na u fhelisa khakhathi dzi livhanywaho na vhuloi kha zwitshavha zwa mashango a Afrika nga murahu ha vhukoloni. Hu khou

bulwa uri mashango a Afrika a tshe o nambatela kha mulayosiŋwa wa vhukoloni nga ha vhuloi nahone a hu a thu u vhone mvelaphanda kha uyo mulayosiŋwa. Tshigwada tsha SAPC mahumbulwa atsho a sumbedza uri zwiŋwe zwivhangi zwi tea u lavheleswa musi hu tshi shumaniwa na khakhathi dzi kwamaho vhuloi, nga ntha ha mulayosiŋwa wa u fhelisa vhuloi. Mishumo ine ya itwa nga avho vhane vha kwamea vho yaho nga u fhambana i na ndeme.

1.18 Muhumbulo wa vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala ndi wa uri Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi u tea u fheliswa. Kha zwe vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha disa, vha khou amba uri Mulayo Muswa u tea u tandulula thaidzo i kwamaho khakhathi dza zwa vhuloi, na uri u tea u fha na thalutshedzo ya ipfi "*busakatsi*" kana vhuloi. Vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha dzinginya uri "*busakatsi*" zwi amba uri vhuloi nga kha tshirema/ Tshiafrika, nahone zwi katela u shumisa mushonga une wa vhaisa; wa manditi ane a vhaisa; na dziŋwe ndila kana zwishumiswa zwine zwa kona u vhang a vhulwadze, mafhanza kana u lovha ha muthu, kana u kwashekana ha ndaka. Vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha ya phanda vha amba uri hu na thodea ya u vha na mulayosiŋwa une wa do kona u talusa na u langa maitete a "*busakatsi*". Izwi zwi do konisa khothe uri dzi tsireledze vhunzhi ha vha sina milandu vhane vha khou pomokwa maitete a "*busakatsi*", fhedzi hu pfiŋwe vhuŋungu vhathu vhane vha wanwa mulandu wa u ita "*busakatsi*".

1.19 Vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha tikedza muhumbulo wa vha SAPRA na vha SAPC wa uri Mulayo u tea u fheliswa. Vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha ya phanda vha dzinginya uri Mulayo une wa vha hone zwino u tea u imelwa nga Mulayo muswa, une wa do tea u tandulula thaidzo dzi kwamaho khakhathi dza zwa vhuloi nahone u vhe na thalutshedzo ya ipfi vhuloi i re khagala. Vha Dzangano Ja Nanga dza Sialala vha

ita khuwelelo ya uri hu vhe na ndinganelo vhukati ha u tsireledza vho pomokwaho uri vha a lowa, na ndaṭiso ya vho wanwaho mulandu wa u ita zwa vhuloi.

1.20 Vha Dzangano ḽa Ṇanga dza Sialala vha ṭanganedza uri ppanelo dza vhathu dzi na mushumo kha uri muthu u fara hani lutendo lwa zwigwada zwa vhaṅwe vhathu. Vha dzinginya uri Mulayo muswa u tea u sa shumiswa kha u langa lutendo na mikhwa ya vhathu.

1.21 Vha Dzangano ḽa Ṇanga dza Sialala vha kaidza zwa u shumisa madzina ane a ṭalutshedza vhuloi, u tou fana na uri “dokotela ane a lowa”, “muloi”, “muloi wa tshinnani”, “manditi”, “*mushonga*”, “maanda a vhuloi (maanda a sa ṭalutshedzei)” na zwiṅwe zwo raloho, sa izwi aya madzina a tshi xedza vhathu.

1.22 Vha Dzangano ḽa Ṇanga dza Sialala vha dzinginya uri vhuloi vhu tea u dzhiwa vhu tshi fana na vhugevhenga vhuṅwe na vhuṅwe na uri muloi (*umsakatsi*) u tea u farwa sa tshigevhenga tshiṅwe na tshiṅwe. Vha sumbedza tsumbo ya muthu o wanwaho a na miṭuvha ya muthu, na uri vha bula uri uyo muthu u tea u vhonwa mulandu u ya nga Mulayo wa *Human Tissue Act of 1983*.

1.23 Vha Dzangano ḽa Ṇanga dza Sialala vha dzinginya-vho na u shumiswa ha milayo i shumanaho na zwa u tsitsa muthu tshirunzi (*defamation laws*) kha vhathu vhane hu sina vhuṭanzi vhu fushaho, vha pomoka vhaṅwe vhuloi. Vha ya phanda vha dzinginya zwa vhukonanyi kha nyimele dzine ha vha hu sina mbuno dza zwa mulayo dza u haṭula zwi kwamaho vhuloi.

1.24 Madzangano mararu ane zwe a ḽisa kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo zwa vhumba mutheo wa iyi tzedzuluso a tikedza zwa mihumbulo i

Iwaho na ndila ine vhuloi ha fanela u shumaniwa naho. Tsha u thoma, vha tshiimiswa tsha *SAPRA* na *SAPC* vha ri vhuloi vhu songo fheliswa, vha ri muvhuso u songo dzhenelela. Tsha vhuvhili, vha tshiimiswa tsha Dzangano la Nanga dza Sialala vha amba nga ha ndaulo vho sedza kuitele ku songo daho musi zwi tshi da kha zwa vhuloi.

B U katelwa ha thodisiso kha mbekanyamushumo dza Khomishini ya Afrika Tshipembeya Mvusuludzo ya Mulayo (SALRC)

1.25 Nga murahu ha mutangano wo bulwaho afho ntha (kha vha lavhelese kha phara ya 1.6) hu re na vha zwiimiswa izwi: *SAPRA*, *SAPC* (zwo imelwa nga LHR) na Dzangano la Nanga dza Sialala; na nga murahu ha u tanganedzwa ha likumedzwa lo khwiniswaho li tshi bva kha izwi zwiimiswa, Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo (*SALRC*) yo ita thodisiso ya mathomo ya u lavhelesa khonadzeo ya u katela thodisisi iyi kha mbekanyamushumo dzayo (Khomishini).

1.26 Kha mutangano wa dzi 1 Thangule 2009, Khomishini yo tenda themendelo dzi re kha bambiri la likumedzwa, zwine ha vha uri u tola Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi zwi tea u katelwa kha mbekanyamushumo dza Khomishini. Themendelo na mafhungo o dzinginywaho u ya nga zwe zwa ambiwa zwo itwaho kha bambiri la likumedzwa kha thodisiso zwo lavheleswa hu tshi itelwa u bveledzisa iyi bambiri ya u mba nga hayo.

1.27 Nga dzi 15 Phando 2010, Khomishini (*SALRC*) yo rumela memorandumu kha Ministra wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa ya u humbela thendelo ya Themendelo dza Khomishini (dzo itwaho nga dzi 1 Thangule 2009) uri hu katelwe tholohafhu ya Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi kha mbekanyamushumo dza Khomishini (*SALRC*).

1.28 Nga Shundunthule 2011, nga murahu ha u katelwa ha t̄hoq̄isiso kha mbekanyamushumo dza Khomishini (SALRC), t̄hoq̄isiso yo pfi i itwe nga muq̄oq̄isisi ane a shuma kha Khomishini (SALRC).Hu sa athu u fhela tshifhinga nga murahu ha izwi, Khomishini (SALRC) yo q̄o t̄anganedza vhurifhi (vhu re na datumu ya dzi 12 Tshimedzi 2011) vhune ha bva kha Minist̄a wa Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhana na Vhathu vha re na Vhuholefhali,vhu tshi khou humbela uri hu itwe t̄hoq̄isiso nga ha u vhulaya muthu ndivho i ya u wana ita mushonga (vhuviavhathu). Khumbelo ya Minist̄a yo t̄ut̄uwedzwa nga milandu ye ya vhwigwa kha zwirathisi nga ha vhana vhe ha humbulelwa uri vho vhulaelwa uri hu wanwe miq̄uvha yavho.⁷

1.29 Kha muq̄anganano wa Khomishini nga la dzi 22 Tshimedzi 2011, ho themedelwa uri khumbelo ya Minist̄a wa zwa Vhafumakadzi, Vhana na Vhathu vha re na Vhuholefhali i tea u katelwa kha tsedzuluso ino. Nga dzi 24 Tshimedzi 2011, Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo yo (SALRC) yo rumela luwalo kha Minist̄a lwa u mu vhudza uri khumbelo nga ha tsedzuluso ya mabulayo a itelwaho u wana mushonga (vhuviavhathu) i q̄o katelwa kha ino Thandela ya 135 ya mbekanyamushumo dza Khomishini.Thandela ya 135 ndi yone tsedzuluso ine ya khou shumaniwa nayo kha u lavhelesa/t̄ola Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi.

1.30 Bammbiri-mviswa nga ha u t̄ola zwa Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi yo tendelwa nga Khomishini muq̄anganoni wa dzi 11 Shundunthule 2014. Bammbiri lo anq̄adzwa nga dzi 9

⁷ The cases that Minister Xingwana referred to involved the killing of a 10-year-old girl in Soshanguve, Gauteng, who was abducted and murdered on 31 December 2009 and her body parts removed. The other case involved a 3-year-old boy from Gugulethu in the Western Cape whose body was found in a suitcase with his throat slit.

Khubvumedzi 2014 uri vhathu vha bve muhumbulo. Duvha ja u guma u bva muhumbulo ho vha dzi 31 Tshimedzi 2014.

C Tshikoupu tsha thodiso

1.31 Khomishimi ya tsedzuluso nga ha u tolwa ha Mulayo i na thaidzo na mufhungo e a diswa nga madzangano o bulwaho afho ntha, madzangano ayo ndi *SAPRA*, *SAPC*, na Dzangano ja Nanga dza Sialala. Khomishini ya tsedzuluso i do lavhelesa mafhungo e Minista wa tshifhinga tsho fhelaho wa Muhasho wa zwa Vhafumakadzi, Vhana na Vhathu vha re na Vhuholefhali a ri zwi lavheleswe (zwo ambiwa afho ntha), na u do ita themendelo ya uri mafhungo a kwamaho zwa u vhulaha hu tshi toqwa mushonga zwi nga tandululwa hani musi hu tshi khou shumaniwa na kuitele kwa zwa vhuloi.

NDIMA YA 2

PHINDULO DZI BVAHO TSHITSHAVHANI

MALUGANA NA BAMMBIRI-MVISWA

2.1 Nga murahu ha u anqadzwa ha bammbiri-mviswa nga Khubvumedzi 2015, Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo (SALRC) yo tlanganeda phindulo dzo diswaho dzi tshi bva kha vhafaramikovhe vha re na dzangalelo vhane a vha gathi vho disaho phindulo malugana na mafhungo o sumbedzwaho kha bammbiri-mviswa.⁸Haya manekedzwa a do nweledzwa kha iyi khethekanyo ya bammbiri-mviswa nahone nga murahu a do talutshedzwa kha khethekanyo dzo fanelaho afho fhasi fhedzi a sa tevheleli nzudzanyo yo imaho nkene, na uri a do tevhedza zwenezwo zwe a tevhekanisa zwone a tshi tlanganadzwa nga Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo (SALRC).

2.2 Vha tshiimiswa tsha *the SA Pagan Rights Alliance (SAPRA)* na vha Dzangano la Nanga dza Sialala (*THO*) a vho ngo disa tshithu tshi no pfi khetsho na luthihi malugana na u fhindula mafhungo o ambiwaho kha bammbiri-mviswa. Muhumbulo wa vha tshiimiswa tsha *SAPRA* u na vhushaka na vhungoho-ngoho ha divhazwakale ya tzedzuluso, sa zwo talutshedzwaho kha notsi dza fhasi-fhasi dza vhu 3 afho ntha. Vha tshiimiswa tsha Dzangano la Nanga dza Sialala, vha tshi fhindula khuwelelo ya u disa mihumbulo malugana na bammbiri-mviswa, vho khwathisedza zwe vha amba mathomoni kha zwe vha disa hu tshi thomiwa thodisiso.

⁸ Collectively, submissions were received from SA Pagan Rights Alliance, Traditional Healers Association, SA Pagan Council, the Commission for Gender Equality, Dr Wallace of the University of KwaZulu Natal, the Women's Legal Centre, and the South African Police Service.

2.3. Mahumbulwa o t̄anganedzwa-vho na u bva kha vha tshiimiswa tsha *SAPC*.⁹Vha tshiimiswa tsha *SAPC* vha thoma nga u t̄anganedza nyimele ya Afrika Tshipembe, hune mafhungo ane a kwama vhuloi a vha a kondaho. Vha ya phanda vha t̄anganedza masiandoitwa a kwamaho zwa vhuloi, kha iyi nyimele hu khou ambiwa nga ha khakhathi dzi kwamaho vhuloi, khathihi na mihumbulo i sa fani nga ha tshaka dza vhuloi. Vha huwelela uri hu t̄anganedzwe phambano vhukati ha vhuloi vhune ha vhaisa na vhuloi ha zwa vhurereleli nga avho vhane vha d̄idzha vha vhaloi.

2.4 Vha tshiimiswa tsha *SAPC* vho d̄isa zwine zwa fana na zwa musi t̄sedzuluso i tshi thoma, zwine zwa vha zwa uri hu songo vha na ndaulo ya zwa vhuloi. Maitete avho a u ita zwa vhuloi vha pfa o tsireledzwa nga Ndayotewa ya Riphabuḽiki, ine ya tsireledza pfanelo dza vhurereleli. Vha na muhumbulo wa uri mulayo wo d̄owealeho u tea u shumiswa kha u shumana na vhugevhenga he vhatu vha wanwa mulandu khaho. Kha iyi nyimele vha dzinginya uri musi ho itwa vhugevhenga, sa vhugevhenga vhu kwamaho (kha vhunzhi ha vhugevhenga) homboka tshede, vhufhura, u tshipa, u vhulaya, kana u rengisa miṭuvha ya muthu, avho vhaiti vhazwo vha tea u sengiswa u ya nga mulayo u re hone.

2.5 Vha tshiimiswa tsha *SAPC* vha tenda uri ndaulo ya zwa vhuloi i d̄o engedza vhugevhenga na khakhathi dza zwa vhuloi, na uri zwi d̄o engedza zwiito zwi fanaho na u pomoka, nyofho, lutamo, vhutshivha, na u d̄o funesa u lwa na vha pomokwaho zwa vhuloi. Vha *SAPC* vha na muhumbulo wa uri u shandukiswa ha mulayo zwi d̄o ita uri hu langulwe zwithu zwi sa koni u vha na tsumbo (kana zwi sa vhone), hu na uri nga khathihi hu d̄o vha hu khou tendelwa maitete ayo oṭhe.

⁹ Comments from the *SAPC* are authored by Rev Morgause Fonteleve, Convenor and Registrar for the *SAPC*, and were received by the SALRC on 25 May 2014.

2.6 Ndaulo i nga vha na masiandoitwa a u tūtuwedza zwa u pomoka na khakhathi, zwine kanzhisa zwa vhangwa nga vhutshivha, muṭaṭisano, u pomoka, nyofho, na tshisolo. Izwi zwi nga ita uri ṭhoḍisiso dzi ḍure. Masiandoitwa ndi a uri iyi nyimele i nga ita uri vhathu vha vhee mulayo zwandani zwavho, zwine izwi zwa engedza vhugevhenga na u tovholwa ha vhathu vha sina mulandu vhane avho vhathu vha khou sokou pomokwa hu sina tshe vha khakha.

2.7 Vha tshiimiswa tsha *SAPC* vho kaidza zwa u shumisa maipfi a ngaho sa“u vhulaya muthu ndivho i ya u wana mushonga”na “khakhathi dzi kwamaho vhuloi”. Vha bula uri u vhulaya ndi u vhulaya, nahone khakhathi a i vhuyi ya ṭoḍa u livhanywa na mushonga kana vhuloi. Vha *SAPC* vha tikedzi muhumbulo wa uri vhuloi ndi vhugevhenga, zwi hulwane ngauri vhathu vhane vha pomokwa vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi a vha vhuyi vha tenda uri vha a lowa. Izwi zwi fhambana na avho vhane vha ḍidzhia vhe vhaloi, vhane vha vhona maitele avho a vhuloi hu vhurereli zwine izwi zwa fhambana na vhuloi vhune ha huvhadza.

2.8 Vha tshiimiswa tsha *SAPC* kha zwe vha ḍisa vha dzinginya zwithu zwo fhambanaho, zwine zwa fhelekedzwa nga mbuno dza u pfalo. Vho sumbedza mafhungo ane dzangano ḵa khou hanedza, na mutheo wa u hanedza.

2.9 Vha *SAPC* vha hanedza vho lavhelesa kha zwi tevhelaho:

2.9.1 Tsha u ranga, vha hanedza zwa u shumisa lutendo lwa vhurereli na mvelele kha vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi. Muhumbulo wavho ndi wa uri vhurereli na mvelele a zwi tei u shumiswa sa zwithu zwine zwa kalulisa kana u fhungudza milandu i kwamaho vhuloi. Vha sendeka mbuno ya uri vhathu vha pomokwaho zwa vhuloi a vha vhone vhe vhaloi. Vha fhedza nga uri vhugevhenga uvho vhu tea u dzhiwa sa zwiito zwa khakhathi kana vhugevhenga. Vha tenda uri u shumiswa ha lutendo lwa mvelele sa tshithu

tsha u diimelela zwi do fhungudza vhuṭungu ha ndaṭiso nahone zwa tuṭuwedza u diimelela nga mvelele.

2.9.2 Tsha vhuvhili, vha amba uri kotho dza sialala dzi tea u tshimbidza milandu i kwamaho maitete ane a vhaisa. Muhumbulo wavho ndi wa uri vhugevhenga vhu kwamaho zwa vhuloi vhu tea u sedzuluswa nga vha mandalanga o teaho nahone vhu shumaniwe naho u ya nga mulayo wa shango. Muhumbulo wavho ndi wa uri kotho dza sialala dzi shume sa “*kangaroo courts*” nahone dzi dzhiwa sa hone fhethu hune vha sina mulandu vha wanala hone mulandu nahone vha vhulawa lwa tshitu. Vha SAPC vha themendela uri musi mafhungo a kwamaho vhugevhenga ha zwa vhuloi a tshi di swa kha kotho dza sialala, a tea u iswa kha kotho dza mulayo.

2.10 Vha SAPC vha ita-vho makumedzwa a tevhelaho:

2.10.1 Tsha u ranga, vha dzinginya uri nanga dza sialala dzi tea u vha na Mulayo wa Vhuḍifari une wa langula vhuḍifari havho, “u itela u tuṭuwedza uri hu vhe na vhuḍifhinduleli.” Muhumbulo wavho ndi wa uri Mulayo wa Vhuḍifari a u tei u vha tshipiḍa tsha mulayo, sa izwi mulayo-zwawo na miṅwe milayo yo no di vha hone.

2.10.2 Tsha vhuvhili, vha dzinginya uri hu vhe na thandululo i sa kwamiho mulayo, u tou fana na mbekanyamushumo dza pfunzo dzo livhaho kha u bonyolosa tshitshavha nga ha masia a vhuloi.

2.11 Vha tshiimiswa tsha *SAPC* a vho ngo shumana na dziñwe dza mbudziso dze bammbiri-mviswa ya sumbedza, na mafhungo a kwamaho t̄halutshedzo ya ipfi vhuloi na uri naa maitete a vhuloi a tea u t̄halutshedzwa naa.

2.12. Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu (*the CGE*) yo d̄isa mahumbulwa kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo nga kha ofisi ya phalamennde.¹⁰ Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu kha zwe vha d̄isa vha ri vho dzhenelela kha mafhungo a khakhathi dza vhuloi lwa tshifhinga tshilapfu, u ya murahu kha ñwaha wa 1998 musi vho dzudzanya Khuvhangano ya Lushaka nga ha Khakhathi dza Vhuloi. Izwi zwo vha zwi khou itwa ngauri ho vha na u vhovhola malugana na uri vhuloi vhu kwama hani vhafumakadzi, vhana, vhaholefhali, na vhaaluwa. Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu zwo ralo i vhona khakhathi dza zwa vhuloi dzo sendeka kha mbeu, na uri dzi t̄oḡa u tandululwa nga u t̄uḡuwedza na u tsireledza u lingana ha mbeu. Tsha ndemesa kha zwo d̄iswaho nga Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu ndi u amba nga ha uri vhuloi vhu na khakhathi yo sendekaho kha mbeu, na uri musi hu tshi tandululwa thaidzo dza khakhathi dzi kwamaho vhuloi, zwa mbeu zwi tea u dzhielwa n̄ḡa.

2.13 Zwe Khoshini ya d̄isa zwi kwama mafhungo mazhi, hu tshi katelwa izwo zwo sumbedzwaho kha bammbiri-mviswa. Hu itwa-vho na themendelo dza t̄hoḡea dza uri hu dzhielwe zwifhio n̄ḡa musi hu tshi tandululwa thaidzo dza zwa vhuloi na khakhathi dzo teaho.

2.14 Kha fhungo l̄a vhuloi sa vhurereli, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i khou t̄anganedza zwa u dzhielwa n̄ḡa ha mbofholowo kha vhurereli (khethekanyo ya 15) na

¹⁰ The comments from the CGE are authored by Ms Kamraj Anirudhra, Parliamentary Officer, Western Cape Office; the comments were received by the SALRC on 2 June 2014.

mbofholowo ya vhuḁibvukululi (khethekanyo ya 16) kha Ndayotewa, na ṭhoḁea ya u tsireledza vhathu vha itaho zwa vhuloi hu nḁila ya u rerela. Kha izwi vha na muhumbulo wa uri avho vhane vha ṭoḁa zwenezwo vha tea u katelwa-vho, zwo vhetshelwaho afho ndi khethekanyo yo fanelaho, hu tshi khou dzhielwa nṭha vhurereli vhuhulwane vhu re hone na ṭhoḁea ya u ṭuṭuwedza dakalo kha tshitshavha.

2.15 Kha mbudziso ya uri naa mulayo u tea u shumiswa kha u tandulula khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i tenda uri a huna ṭhoḁisiso na tsenguluso dzo linganaho dzine dza nga ita uri hu vhe na tsheo yavhuḁi. Vha dzinginya uri hu vhe na ṭhaṭhuvho yavhuḁi ya khakhathi dzi kwamaho vhuloi ho sedzwa nyimele ya khakhathi dza zwa mbeu. Vha vhona izwi zwi tshi ṭoḁea kha u tsivhudza vhaiti vha mulayo kha u dzhenelela hune ha ṭoḁea kha u shumana na khakhathi dza zwa mbeu dzi kwamanaho na zwa vhuloi. Vha vhone vha tshi nga vha khou dzinginya uri u dzhenelela hu nga vha nga nḁila ya matshilisano, kana ya politiki, na uri a vho ngo khwaṭhisedza arali u dzhenelela ha mulayo hu tshi toḁea.

2.16 Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i sumbedza dziṅwe dza thaidzo dzi kwamaho musi hu tshi vha na mulayo u laulaho zwa vhuloi. Tsha u ranga, vha amba uri u dzhia vhuloi hu nyito ya vhugevhenga, zwi nga ita uri hu vhe na khaedu, dzi ngaho sa uri zwiito zwa vhugevhenga hu ḁo pfi ndi zwifhio kha iyi nyimele. Tsha vuvhili, vha sumbedza khaedu dzi kwamaho u gwevha kha uvho vhugevhenga ha zwiito zwa vhuloi. Vha amba uri zwa zwino vhathu vho nyambudzwaho ndi avho vho itaho zwiito zwa khakhathi dzi kwamaho vhuloi, fhedzi hu si vhashumisi vha “mushonga” wo itwaho nga miṭuvha ya vhathu. Vha na muhumbulo wa uri mulayo u tea u pfisa vhuṭungu na vhashumisi vha miṭuvha ya vhathu. Tsha vharuru, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i khou hanedza zwa

u diimelela uri vhuloi ndi mvelele kha mafhungo a kwamaho vhugevhenga ha zwa vhuloi. Vha amba uri u shumiswa ha vhu diimeleli uvhu hu tea u anana na Ndayotewa. Tsha vhuṅa, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i amba uri kotho ine ya tea u vha na maandalanga kha u thetshelesa milandu i kwamaho zwa khakhathi kha zwa vhuloi ndi Khothe Khulwane, hu si kotho tḥukhu sa zwine zwa vha zwone zwino. U fhiriselwa ha milandu kha Khothe Khulwane zwi tea u rangelwa nga vhukonanyi ha sialala. Ndivho ya vhukonanyi ndi u tḥatḥuvha zwo iteaho zwine zwa kwama u pomokwa, muhumbulo u wa u tandulula thaidzo dza matshilele.

2.17 Kha fhungo la tḥalutshedzo ya ipfi vhuloi, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu a i nei tḥalutshedzo ine ya vha khagala, fhedzi i dzinginya uri tḥalutshedzo i tea u fhambanyisa vhukati ha vhuloi vhuvhi na vhuloi vhuvhuya.

2.18 Malugana na nanga dza sialala, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i amba uri hu tea u vha na ndaulo. Izwi zwi do kona uri hu vhe na ndango kha u shumiswa ha nama dza vhathu na miṅwe milimo kha mishonga ya sialala.

2.19 Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i netshedza mutevhe wa themendelo dzine ya toḍa Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo i tshi dzi lavhelesa musi i tshi ita tzedzuluso. Themendelo idzo ndi dzi tevhelaho:

2.19.1 Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi u re hone zwino u tea u sa tsha shumiswa ngauri a wo ngo vhuya wa thusa tshithu kha u fhelisa lutendo kha zwa vhuloi na khakhathi dzi kwamaho vhuloi.

2.19.2 Vho kaidza nga ha kushumisele kwa maipfi, zwihulwanesa tḥalutshedzo ya ipfi vhuloi. Vha sumbedza uri hu tea u vha na phambano vhukati ha vhathu vha vhurereli ha *Pagan*, nanga dza sialala, na *busakatsi*. Vha amba uri

phambano idzi ndi dza ndeme, ngauri naho vhothe vha tshi shumisa maanda a sa talutshedzei (vhuloi), vha itela izwo uri vha swikelele “zwipikwa zwo fhambanaho.”

2.19.3 Vha dzinginya uri hu itwe inwe thodisiso u itela u vhona uri naa kha zwa vhuloi hu pomokeswa vhanna naa u fhira vhafumakadzi. Nyimele dza Matshilisano dzi itisa uri Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i tende uri u dzhenelela lwa matshilisano na lwa politiki zwi a todea kha u tandulula thaidzo, vhudzuloni ha mulayo.

2.19.4 Nga vhangani la thaidzo dza matshilisano dzine dza nga vha dzi dzone tshivhangani tsha khakhathi dzi kwamaho vhuloi, vha dzinginya uri hu vhe na vhukonanyi na u tandulula khudano nga fhasi ha vhueletshedzi ha vhurangaphanda ha sialala (mahosi).

2.19.5 Zwi tshi tumana na themendelo dzi re afho ntha, Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i ya phanda ya dzinginya uri hu vhe na tshanduko kha vhurangaphanda ha sialala u itela uri zwiimiswa zwa sialala zwi dzhiele ntha u lingana ha mbeu na u tutuwedza u lingana ha mbeu.

2.19.6 Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu i dzinginya uri hu vhe na ndaulo ya nanga dza sialala. Nga ha izwi vha amba uri zwi do ita uri maitete avho a kone u lavheleswa nahone vha sa tendelwe u shumisa mituvha ya vhatu sa mushonga wa sialala. Vha ya phanda vha dzinginya uri mvelaphanda kha mutheo wa ndaulo i tea u itwa hu tshi kwamaniwa na nanga dza

sialala, vhurangaphanda ha sialala (mahosi), zwiimiswa zwo teaho zwa muvhuso, na tshitshavha nga u angaredza.

2.20 Dr Wallace o dīsa mahumbulwa o imela ene muṅe, o sendekwaho kha ngudo dze a ita nga ha vhuloi kha ḽa Afrika Tshipembe.¹¹ Ndi mutshudeni waṅhoḽisiso nga murahu ha pfunzo dza vhudokotela ha pfunzo ane ṅhoḽisiso yawe yo sedza kha zwa vhuloi kha ḽa Afrika Tshipembe. Zwe a dīsa zwi fhindula mbudziso dzo vhudziswa kha bammbiri-mviswa, na uri zwi ḽo shuṅwa u ya nga he a zwi tevhekanyisa zwone.

2.21 Kha ṅhalutshedzo ya ipfi vhuloi, Dr Wallace u sumbedza uri khaedu ndi ya u kona u fha ṅhalutshedzo ya kuitele ku re na ṅhalutshedzo dzo fhambanaho kha zwitshavha zwo fhambanaho. U sumbedza uri naho hu na u eḽana/fana ha ṅhalutshedzo dza ipfi “vhuloi” na maipfi a Nguni ane a ṅhalutshedza kuitele kwa vhuloi, idzi thaidzo dza ṅhalutshedzo dzo hula ngauri nyimele dza zwa kutshilele, ikonomi na polṽitiki zwo shanduka kha tshitshavha. U amba uri ṅhalutshedzo ya ipfi vhuloi kha Mulayotibe wa Vhuloi wa Mpumalanga i nga ṅhalutshedzwa nga nḽila nanzhisa.¹² U kaidza uri nga u ṅhalutshedza ipfi ‘vhuloi’, hu vha na mulingo wa uri ṅhalutshedzo i nga livhanyiswa na vhurereli honoho kana adzhenda dza polṽitiki, na uri hu nga vha na ṅhalutshedzo dzo fhambanaho.

2.22 Malugana na ndaulo ya kuitele kwa vhuloi, Dr Wallace u amba uri tshifhinganani tsho fhelaho, ndaulo yo balelwa u tandulula thaidzo dzi kwamaho vhuloi, madzuloni a izwo,

¹¹ Dr Wallace is a post-doctoral fellow at the University of KwaZulu Natal and is a scholar of Comparative Religious Studies: Religion and Social Transformation. She is currently researching Witchcraft Discourses in South Africa. Her comments were received by the SALRC on 31 October 2014.

¹² The Mpumalanga Witchcraft Bill of 2007 states that “Witchcraft means the secret use of muti, zombies, sells, spirits, magic powders, water, mixtures, etc, by any person with the purpose of causing harm, damage, sickness to others or their property.”

khakhathi yo tou nana zwa sia vhapondiwa vha sina vhushavhelo. U bula uri vhuloi ndi thiori ya muhumbulo ine i nga si kone bva. U amba uri milingo ya u laula vhuloi i fhira mbuelo (zwivhuya zwa) dza mulayo. Mbudziso yawe ndi ya uri naa mulayo u do kona u dzhena kha sisiteme ya vhuhatuli naa, ho sedzwa vhukondi ho livhanwaho naho.

2.23 Kha mbudziso ya mafhungo a uri ndi kufhio kuitele kune kwa fanela u iledzwa, u amba uri ngauri kuitele ku khwaṭhiswa nga vhurereli na mvelele, zwi amba uri u dzhia vhuloi vhu vhugevhenga zwi lwa na ndayotewa. Naho a tshi pfesesa zwoṭhe zwo itwaho nga kha dzina la vhurereli kana mvelele zwi bva kha ndivho ya muthu, u amba uri zwi do kondela mulayo u nga kona u vhona zwi re muhumbuloni wa muthu.

2.24 Kha mbudziso ya uri naa hu na dziṅwe ndaulo naa, Dr Wallace u amba uri mulayo sa zwine wa vha zwone zwino u khou iledza kuṅwe kuitele kune vhathu vha ita, zwine zwa vha u vhulaya, u rwa, na u tsitsa muthu tshirunzi; nahone izwi zwi di tea u dzula zwi fhasi ha ndaulo. A ri a huna dziṅwe ndaulo dza u luala vhuloi.

2.25 Dr Wallace mbuno ine a khou sumbedza ndi ya uri vhuloi vhu tea u sa vhonwa vhu tshithu tshivhi fhedzi, ngauri vhuloi vhu nga itwa nga ndila yavhuḍi.

2.26 Tsha u fhedza, u vhea khagala kuitele kwa vhuloi kha Sekithara ya *Pagan*, na uri u amba uri a si uri vhathu vha *Pagans* vhoṭhe vha a lowa. A tshi amba uri iyi nyimele, i do ita uri zwi konde u sia nḍa vhathu vha vhurereli ha *Pagans* kha mulayosiṅwa une wa langula zwa vhuloi.

2.27 Senthara ya Mulayo ya Vhafumakadzi (*WLC*) yo isa mahumbulwa ayo ngauri i na ndivho kha mafhungo a kwamaho vhafumakadzi.¹³Senthara ya Mulayo ya Vhafumakadzi ndi dzangano li si la muvhuso (*NGO*) line la shuma zwa mafhungo a kwamaho vhafumakadzi, na uri lo didzhenisa kha thandela dzo sedzaho kha masiandoitwa a mulayo wa sialala kha vhone vhafumakadzi na vhana. Zwi hulusa, vho sedza kha maitete a mvelele ane a vhaisa vhafumakadzi, u tou fana na musi hu tshi itwa zwa u tovholo vhaloi.

2.28 Kha mushumo wavho, vha tikedza pfanelo dzothe dzi re kha Ndayotewa dzine dza tendela zwitshavha zwi tshi ita maitete a mvelele. Vha ya phanda vha khawhisa uri pfanelo ya u ita zwa mvelele zwi tea u lavheleswa u ya nga Ndayotewa, na uri ukwo kuitele a ku tei u pfuka pfanelo ya u lingana ha vhanna na vhafumakadzi.

2.29 Zwo diswaho nga vha Senthara ya Mulayo ya Vhafumakadzi zwi anetshela tshenzhemo yavho malugana na u tovholo vhaloi zwitshavhani zwine vha shuma khazwo, na masiandoitwa kha vhafumakadzi –zwi hulwanesa vhakegulu –vhane vha pomokwa uri vha a lowa. Vha sumbedza vhu tungu ha masiandoitwa he vhafumakadzi vha “zwimiwa”sa vhaloi. Vhathu vhane vha pomokwa kanzhisa vha a fhiswa, kanwa, kana u vhulawa.

2.30 Tsha u fhedza, mahumbulwa o tangedzwa a tshi bva kha Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe (*SAPS*), zwi hulwane kha khethekanyo ya Tshumelo dza zwa Vhugvehenga kha Tshipholisa.¹⁴Zwo diswaho zwi khawhisa mihumbulo mivhili yo fhambanaho kha bammbiri-mviswa; izwo ndi, muhumbulo wa uri u iledza vhuloi zwi lwa na pfanelo dzo tsireledzwaho nga ndayotewa, na muwe muhumbulo wa u dzinginya u fheliswa ha Mulayo na izwo zwa u imelwa nga muwe Mulayo.

¹³ Comments from the Women’s Legal Centre are authored by Ms Hoodah Abrahams-Fayker and were received by the SALRC on 31 October 2014.

¹⁴ Comments from the South African Police Service are authored by Lieutenant General JT Molefe, Executive Legal Officer, and were received by the SALRC on 8 April 2015.

2.31 Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe i na muhumbulo wa uri nga uri mulayo a u khou thusa kha u langula na u tandulula nyimele ya zwa vhuloi na khakhathi dza zwenezwi, Mulayo u tea u tou namba wa fheliswa. Kha tshipholisa a vha tendi uri Mulayo u imelwe nga muñwe. Vha tenda uri khakhathi dzi kwamaho vhuloi dzi tea u shumaniwa nadzo hu tshi khou shumiswa mulayo u re hone, kha iyi nyimele hu na mulayosiñwa na mulayo-zwawo. Zwine vha amba zwone zwo sendeka kha mbuno ya uri vhuloi na mushonga (muti) ndi zwone mbuno dza zwa vhugevhenga, na uri idzi mbuno dzi tea u lavheleswa musi hu tshi itwa tshigwevho.

NDIMA YA 3

NYANGAREDZO NGA HA VHULOI

A Marangaphanda

3.1 Vhuloi vhu itwa nga zwitshavha zwinzhi zwo fhambanaho kha jifhasi. Zwifhinga zwa kale-kale, vhuloi ho baddekanywa na vhuvhi, nahone ho dzhiiwa hu kuitele ku lwaho na Mudzimu kana u sa tʒanganedza vhurereli ha Tshikhiresite.

3.2 Iyi khethekanyo ya bambiri i ɔo lavhelesa kha ɔivhazwakale ya nyimele ya vhuloi, u tʒalutshedza uri vhuloi ho vha ho itisa hani zwiɔa kale nahone zwine zwa kha ɔivha hone kha vhuloi kha jifhasi ɔa zwino ndi zwifhio. Izwi zwi ɔo katela u lavhelesa kha mathomele a Vhuloi ha Europe na Afrika u itela u lavhelesa kha mafhungo a khandzano nga ha vhuloi. Mihumbulo ya musalauno nga ha vhuloi i ɔo lavheleswa-vho u itela u khethekanya thaidzo nga ha vhuloi. Thaidzo malugana na tʒalutshedzo nga ha vhuloi dzi ɔo lavheleswa-vho, u itela u lavhelesa nɔila ya khwiɔesa ya u tʒalutshedza vhuloi ho sedzwa khaedu yo ɔiswaho nga vha vhurereli ha *Pagan*. U lavhelesa mafhungo a kwamaho vhuloi zwi na ndeme, sa izwi zwi tshi ɔo thusa Khomishini kha uri hu tea u dzhielwa nɔha zwifhio musi hu tshi itwa nɔila dza u tandulula khaedu dzi re hone zwino nahone dzi sa khou fhelaho—nga murahu ha miɔwaha minzhi musi hu khou shumiswa milayo ya vhukoɔoni.

B Nyimele ya ðivhazwakale nga ha vhuloi

1 Vhubvo ha vhuloi Europe na Afrika

3.3 Iyi khethekanyo i khou sumbedza maṭalutshedzwa nga ha nyimele ya ðivhazwakale ya vhuloi. I ḡo sumbedza nga ha vhubvo ha vhuloi kha kuvhonele kwa vhathu vha Europe na America, na u vhambedza uku kuhumbulele na kuhumbulele kwa vhubvo kha Afrika na Afrika Tshipempe. Zwo ralo, ndavheleso i ḡo vha ngamaanda kha Afrika Tshipempe, zwi na ndeme tshoṭhe u pfesesa nga nyimele ya dzhangho na u dovha u pfesesa nga nyimele ya lifhasi loṭhe nga ha lutendo na maitele a vhuloi, ngauri nyimele yo ṭandavhuwaho i nga vhea khagala nyimele ya fhanoyani.

3.4 Zwi tea u vhewa muhumbuloni uri u bva mathomoni a marerwa a hu nga dzhiwisiya ja u lavhelesa kha maitele a vhuloi na lutendo sa zwithu zwi tshilaho, fhedzi-ha hu ḡo lwelwa u sumbedza nyimele ya ulu lutendo na maitele nga ndila ya sainthifiki nahone nga ndila ine ya sa dzhie sia. Kuvhonele kwa ngudo dza *Anthropology* (Ngudamatshilele a mvelele) ku fhaṭa iyi thero nga ndila i vhilaedzisaho nahone i re na phambano na vhukondzi vhu re na ṭhuthuwedzo yo livhaho kana i songo livhaho kha uri mihumbulo ya “sainthifiki” nahone “hu sa dzhiwisiya” ya ḡo ṭanganedzwa. Iyi bammbiri a i nga ḡo dodombedza phambano na vhukondzi ha iyi thero vhunga izwi zwo hulesa.

3.5 Ṭhoho i ḡo ambiwa nga hayo nga ndila mbili, idzo ndila ndi mbambedzo i pfukekanyaho nga kha mbambedzo ya mvelele na vhudzivha-dzivha ha dzirekhodo nga kutshilele kwa vhathu (*ethnographic*). Ndila ya u thoma yo ṭandavhuwesa nga mafhungo a vhuloi, i tshi ṭumekanya nyimele ya fhanoyani u ya kha dzhangho na lifhasi loṭhe. Ndila i

pfukekanyaho nga kha mbambedzo ya mvelele yo sendeka kha u sumbedza na u tlatshedza kufanele na phambano malugana na lutendo na maitete a vhuloi vhukati ha zwitshavha zwo fhambanaho na mvelele dzo fhambanaho. Nga mbambedzo, ndila heyi ya vhudzivha-dzivhani ha dzirekhodo dza kutshilele kwa vhatu i bveledzisa kana i nwala nga ha mihumbulo ya ngomu kha tshitshavha tsha mvelele tshenetsho kana tshitshavha tshenetsho.

a) Siangane kha ngudo nga ha vhuloi: u lavhelesa kha zwa ndeme

3.6 Ngudo ya *Anthropology* nga ha vhuloi ndi kale yo badekanya vhuloi na ngudo ya *Anthropology* ya nga ha vhurereli, zwine izwi zwa ri livhisa kha muhumbulo wa uri ngudo nga ha kutshilele kwa vhatu kwa vhuloi yo vhea vhuloi kha “sialala” ya lutendo lwa vhurereli.”¹⁵ Manwalwa a *Anthropology* nga ha vhuloi, divhazwakale ndi ya uri yo khethekanya ya vha na zwickolo zwiwhili. Ndila ya u thoma ndi ya siala ya u *Ethnography*, yo sedzaho kha tshivhumbeo na mushumo wa lutendo lwa vhuloi na maitete sa tshipiqa tsha tshiimiswa tsha matshilisano tsha zwitshavha. Itshi tsho vha tshone tshikolo tsho doweleswaho kha ngudo dza kale nga ha vhuloi, zwiwhulwanesa nga tshifhinga tsha vhukoloni, sa izwi vhagudamvelele (anthropologists) vha bvaho Britain na kha manwe mashango a re na maanda a vhukoloni sa Europe o shuma kha zwitshavha zwa mvelele zwa fhano Afrika. Tshikolo tsha vhuwhili, tsho thoma nga murahu ha u fhela ha vhukoloni na mathomoni a nyimele ya murahu ha vhukoloni, ha vho lavheleswa kha mushumo wa vhuloi kha zwitshavha zwa Afrika sa ndila ya u shandukela kha tshanduko dza politiki, ikonomi na matshilisano zwine zwo itea zwo itiswa nga u fhela ha vhukoloni.

¹⁵ Petrus (2006); Evans-Pritchard (1937); Leslie (1960); Middleton and Winter (1963); Mbiti (1970); and Pauw (1975).

3.7 Vhuloi ho pfesewa u ya nga masiandoitwa a maanda kha zwa politiki, ikonomi, matshilisano, na mvelele. Vhuloi ho dovha ha saukanywa u ya nga ndila ye ha shumiswa ngayo na u dowlwa nga ndila yeneyo nga vhathu vha Afrika kha thodea na mitsiko ya nga murahu ha vhukoloni na musalauno.¹⁶Ngudo dza zwino-zwino nga ha vhuloi, dzine dza wanala kha tshikolo tsha murahu ha vhukoloni, dzi khwaṭhisedza vhukondi vhu re vhukati ha lutendo na maitete kha zwa vhuloi fano hayani na maandalanga a muvhuso, zwi hulwane kha la Afrika. Malugana na izwi, vhaḍivhi vha na dzangalelo kha vhushaka vhukati ha lutendo lwapo, kha lino sia, na lja liṅwe sia, mazhendedzi a muvhuso na zwiimiswa zwi ngaho sa, zwiimiswa zwi itaho uri mulayo u tevhezwe na dzikhothe.

b) Vhubvo ha vhuloi: kuhumbulele na kupfesesele

i) Vhuloi ha vhathu vha Europe

3.8 Mbudziso malugana na uri vhuloi vhu bva gai a ina phindulo yo leluwaho. Hu na zwithu zwinzhisa zwine zwa sumbedza mihumbulo na thalutshedzo nga ha vhubvo ha vhuloi—hu na zwinzhisa zwine zwa dodombedza hafha. U tou bva nga kha kuhumbulele kwo sendekaho kha *Anthropology*, zwa uri vhuloi vhu bva ngafhi zwi na thalutshedzo nanzhisa u tou fana na uri mvelele dzi bva ngafhi hafha lifhasini. Vhuloi ho dalelwa nga zwithu zwine zwa konḍa. U tenda kha zwa vhuloi na maitete a ngaho eneo ndi zwa kale u tou fana na mathomo a vhutshilo ha muthu. Vhathu vha na zwithu zwinzhi zwi konḍaho, na uri vho ḍi dzula vhe na zwa muya kha vhutshilo havho, zwine zwo tuṭuwedza u todesesa nga ha thalutshedzo ya vhutshilo.

¹⁶ Comaroff and Comaroff (1993); Geschiere (1997); Bond and Ciekawy (2001) and Niehaus (2001).

3.9 Kha mvelele dza kale-kale, uhu u t̄odwa ha t̄halutshedzo ya zwa muya yo swikisa kha u thoma ha zwa lutendo kha zwiimiswa zwine zwa tshila hu si fhanu shangoni. Zwenezwo-ha, lutendo ulu lwa thoma u vha lwo dzudzaneaho, vhatu vha thoma u bveledzisa vhurerele vhune ha kwama lutendo. Kha nyimele nnzhisa, lutendo ulu lwa sendeka kha zwiimiswa/zwithu zwa mupo zwine izwo zwi nga n̄dila dzo fhambanaho, nahone zwa tendiwa u itela u t̄ut̄uwedza vhutshilo ha vhatu nga n̄dila dzo fhambanaho.

3.10 Musi ho vha na tshanduko kha ulu lutendo na maitete musu tshifhinga tshi tshi khou ya phanda, vhatu vha khou vhone vha tshe vho fara lutendo kha maanda a sa t̄alutshedzei (vhuloi)/kana manditi, nga n̄dila inwe na inwe. Tsha ndeme tshine tsha nga lavheleswa ndi tsha u haṭula milayo nga ha uri naa lutendo na maitete kha zwa vhuloi ndi zwavhuḍi kana a si zwavhuḍi zwi t̄ut̄uwedzwa nga nyimele ya mvelele dzo fhambanaho, ho sedzwa fhethu nahone lwa tshifhinganyana. Nga maṅwe maipfi, u ḍivhanela n̄ṭha lwa mvelo nga vhatu vhone vhaṅe zwi amba uri nga murahu ha tshifhinga nahone kha vhupo ho fhambanaho, mvelele inwe na inwe i na n̄dowelo ya u haṭula lutendo na maitete a vhaṅwe, nahone vhatu vha tshi ita izwo vha na u tenda uri lutendo na maitete a vhone vhaṅe ndi avhuḍia u fhira vhaṅwe. Zwo ralo, arali ra nga lavhelesa kha tsumbo dzi fanaho na idzo dza tshifhinga tsha kale sa *pre-Christian Greeks* na *Romans*, khathihi na kha vhatu vha Egypt, izwi zwitshavha zwine zwa tenda kha vhone ha midzimu minzhi dzo vha na lutendo na maitete ane vhatu vhanzhi namusi vha ḍo a baḍekanya na zwa *occultism, Paganism*, kana zwa Vhusaṭhane. Kha liḥfasi la zwino, vhurerele vhune vhatu vha hone vha vhu dzhielesa n̄ṭha zwi kha ḍi vha hone. Hu na tsumbo nnzhi dza lutendo na maitete ane a sa tevhele vhurerele vhune ha dzhiwa vhu hone vhuhulwane kana vhune ha ḍivheeswa, nahone uvho vhurerele vhu sa ḍivheswi a vhu t̄anganedzwi, na uri tshinwe tshifhinga vhu a tou fheliswa na nga nndwa.

3.11 Vhukonḡi nga hune vhuloi ha bva hone vhu wanala kha nyimele dzo sumbedzwaho afho nḡha. Kha zwitshavha zwa kale na tshanduko, musi ho vha na u tendesa kha zwithu zwa mupo, ho vha hu sina kuhumbulele kana ipfi “muloi”kana “vhuloi”. Aya maipfi a bva kha vhatu vha Europe, nahone a kona u wana nḡila ya u dzhena kha vhatu vha Afrika na kha zwiḡwe zwitshavha zwi si zwa vhatu vha European Western nga kha vhukonḡoni. Zwi tevhelaho zwo wanala kha ḡhalusamaipfi ine ya pfi *Online Etymology Dictionary*, ine ya khou ḡlutshedza ḡlutshedzo na vhubvo ha ipfi “muloi”.

[From the] Old English wicce [meaning] “female magician, sorceress”, in later use especially “a woman supposed to have dealings with the devil or evil spirits and to be able by their cooperation to perform supernatural acts,” fem. of Old English wicca [meaning] “sorcerer, wizard man who practices witchcraft or magic”...

In a c.1250 translation of [the biblical book of] “Exodus” witches is used of the Egyptian midwives who save the newborn sons of the Hebrews...Extended sense of “old, ugly, crabbed and malignant woman” is from early 15c...Witch doctor is [used] from 1718; applied to African magicians from 1836.¹⁷

3.12 U bva kha mafhungo a re afho nḡha, ri nga humbula uri maipfi “wicca”na “muloi”a na zwine zwa ḡmana na vhatu vhane ha tendwa uri vha na vhukoni ha u shumisa maanḡa a vhuloi vha na ndivho ya u ita vhuvhi. Izwi zwi sumbedza uri vhubvo ha thaidzo i re hone zwino yo livhanaho na vhane vha ita zwa vhuloi sa vhurereli musalauno (*modern Wicca*). Dzina *Wiccans* ḡi shumiswa u ḡlutshedza vhatu vhone vhaḡe vhane na vhurereli havho vhu re na ḡivhazwakale khulu ine ya vha baḡekanya na zwiito zwivhi, ḡivhazwakale ine yo thoma ngei kha ḡa Europe nahone ya phaḡalala i tshi ya na kha maḡwe mashango. Izwi zwa mbo sokou ḡangana na u thoma ha ipfi “vhuloi” ḡine ipfi ḡi ḡa katela maitete kana lutendo lwe lwa funwa nga vhatu vhane vha tevhela zwiimiswa zwa mupo vha tshi ita

¹⁷ Online Etymology Dictionary (OED 2015)

zwivhi. Zwo ralo, vhuloi nga vhorakołoni na dzimishinari ho vho pfeseswa vhu tshi shumiswa nga Vharema. Vhorakołoni na dzimishinari vho dısa kupfesesele kwavho kune kwa sumbedza vhuloi hu u “tevhela zwa madimoni na Saḥhane” kha lutendo na maitete e vha a wana e kha zwitshavha zwa vharema.

3.13 Kale kha vhatu vha Europe na *colonial American* vhuloi ho ḥalutshedzwa nga kha nyimele ya Tshikhiresite, nga nḡila ine vhuloi ho vho ḡo dzhiwa vhu na “maandā a diabolo”.¹⁸ Vhuloi ho ḥalutshedzwa nga ngomu ha mutheo wa lutendo lwa *Judaeo-Christian* malugana na zwivhuya na zwivhi. Zwo ralo, zwa amba uri u lowa ndi u vha wa ha Saḥhane, uri muiti wa vhuloi a wane ndango kha maandā a mupo na zwiimiswa zwa wone mupo hu u nḡkana muya. Izwi zwo livhisa kha uri vhuloi vhu vhone vhu tshi fana na zwiito zwa Vhusaḥhane na maḥwe maitete mavhi. Vhane vha humbulelwa uri vha a lowa, vha a pfiwa vhuḥungu, ngauri vha khakhisa Vhakhiresite. Vhane vha humbulelwa u vha vhaloi vho tovholwa vha tambudzwa na u vhulawa kha ḡa Europe na America. Zwiito izwi zwo ḥuḥuwedzwa nga ḡinwalwa ḡa Kramer na Sprenger, *the Malleus Maleficarum*.¹⁹

3.14 Tshifhingani tsha kale tshine tsha vhidzwa upfi “*Dark Ages*” ngauri ndi tshifhinga tshe tsha vhone tshi na zwa vhuloi na nyofho, zwe zwa dzhenelelwa nga Kereke sa yone ye ya vha i na maandā mahulu nga itsho tshifhinga. Musi hu tshi ḡa tshanduko na u ḡivha nga ha zwithu-vho, zwa u tenda-tenda kha zwa vhuloi zwo vho ḡo imelwa nga nḡivho ya sainthifiki. Vhuloi ho thoma u dzhiwa sa maitete a vhatu vha songo bvelelaho na uri zwiito zwa vhuloi zwi dziwa zwi tshi lwa na tshanduko ya tshizwino-zwino na mvelaphandā. Nga fhasi ha ḥuḥuwedzo ya kuhumbulele kwa vho bonyolowaho, Vhorakołoni vha Europe vhe vha ḥangana na sialala, lutendo, na maitete a zwigwada zwa

¹⁸ Parrinder (1963) at 11.

¹⁹ *The Witch's Hammer*, published in 1487.

Vharema vho davhukahho fhanho hayani vho vha vha kha di humbula zwa uri maitele na lutendo lwa zwa vhuloi na mvelele ya Vharema i fana na lutendo lwa zwa vhuloi kha vhathu vha Europe kale. Khathihi na tshuṭshuwedzo ya Vhakhiresite vha dzimishinari, vhe vha dzhia lutendo lwa Vharema sa vhudimoni, izwi zwa kwamanywa na u tenda kha vhuvhi zwo ita uri hu shumiswe ipfi “vhuloi”, khathihi na tshalutshedzo dza hone dzoṭhe, kha zwitshavha zwa Vharema. Izwi zwo khwaṭhiswa musi vhorakoloni vha tshi guda-vho na uri vhunzhi ha vhathu vha Afrika vha na lutendo nga ha vhathu vane vha shumisa maanda a vhuloi –lutendo lune lwa fana na ulwo lwo khwaṭhisaho lutendo lwa zwa vhuloi ha Europe kale.

3.15 Kha lifhasi la zwino, vhuloi sa vhurereli (*Wicca*) vhu na dzina lenelo kha vhatevheli vha vhuloi, vane vha toḍa u fhelisa luvhengela lwa kale lune lwa lwa na lutendo lwa vhuloi sa vhurereli havho. *Stein and Stein describe Wicca as “a Neo-Pagan religion, meaning that it is a perceived revival of pre-Christian religious practices”*.²⁰ Madzangano a zwa *Wicca* o thomaho nga vho 1950s, o tshuṭshuwedzwa nga mushumo wa *Anthropologist* Gardner, we a amba uri ngei Britain, zwe zwa dzhiwa zwi tshi pfi vhuloi ndi zwe zwa itwa hu sa athu u vha na vhurereli ha Tshikhiresite. Nga murahu ha musi Gardner o wana tshigwada tsha vhaloi (*Wiccans*) o mbo vha muraḍwa wa tshigwada itsho nahone a dovha hafhu a vha muloi. Lutendo lwawe lwo vha lwa uri itshi tshigwada ndi tshinwe tsha zwigwada zwa u fhedzisela zwa vhurereli ha kale.²¹

3.16 Vhaloi vha amba uri vhurereli havho a vhuna vhushaka na Saṭhanae. A vha shumisi manditi vha tshi itele ndivho mmbi, fhedzi vha tikedza zwo fhambanaho –vha ri manditi a tea u shumiswa nga ngila mbuya. Vhuloi vhu “tsinisa na mupo” na uri vhu sedzesa kha zwine zwa vhidzwa upfi *animism*, ulu ndi lutendo lwa uri fulufulu kana

²⁰ Stein and Stein (2011) at 147.

²¹ Ibid at 242.

maanda a tshila kha zwithu zwothe.²²Vharereli vha shumisa zwiro/zwidzimu zwi katelaho muzika, mitshino, misumbedzo, na zwithu zwine zwa shumisa na u langa maanda a tshilaho. Tshipikwa tsha ayo manditi“ kanzhisa a tou itwa na uri a itelwa u thusa kha khaedu dza duvha na duvha sa kha vhushaka, mutakalo, tsireledzo, tshelede na mushumo”.²³

3.17 Vhuloi vhu hone lifhasi lothe, nga maanda ngei Europe, North America, na Afrika Tshipembe. Kha la Afrika Tshipembe ndi vhurereli vhu sa tangedzwi ngauri a vhu weli kha vhurereli vhuhulwane, kana a vhu weli kha vhurereli vhu tangedzeaho. Vhunzhi ha vhane vha vhu tevhela (vhuloi) vha vhu dzhia vhu vhurereli ha zwino nahone ho teaho kha tshifhinga tsha zwino. Khuwelelo i khou itelwa vhafumakadzi ngauri hafha a huna tshitalula tsha mbeu nga u tou angaredza.²⁴Naho Vhurereli ha vhuloi vhu tshi khou aluwa na u thoma u divhiwa, thaidzo ndi uri vhaofisiri vhaho vha tanga na khaedu kha vhuwe vhupo, vhatevheli vha hone vha kha di tovholwa.

3.18 Thaidzo ndi ya uri Vhaloi havha vha livhana na zwithu zwivhili. Tsha u thoma, vha tea u shumana na masiandoitwa a divhazwakale ane a dzhia “vhuloi” (*lit. wicca-craft*) hu maitete mavhi, sa zwo sumbedzwo afho ntha. Vhunzhi ha Vhathu vha *Wiccans* vha funesa u divhidza uri vha vhaloi, ngauri ipfi la zwino li na thalutshedzo yo fhambanaho ya ndeme. Kha vho, ‘muloi’ndi ipfi li songo teaho line la shumiselwa vhatu vha *pagans*, nanga dza sialala na vhatu vho dzhenelaho sialala ya kale ya manditi. U divhidza havho uri vhaloi zwi vhone hu u divusuludza na u khawhisa vhufa havho.²⁵

²² Ibid at 147, 242

²³ Ibid at 147.

²⁴ Ibid at 243.

²⁵ Ibid at 243.

3.19 Tsha vhuvhili, vhathu vha *Wiccans* vha tea u sumbedza vhuṭumani ha uri vha sa ḡivhi vha vhu ita vhukati ha Vhuloi ha vhurereli (*Wicca*) na Vhusaṭhane. Vhushaka uvhu vhu nga vha vhu tshi itwa nga vhushaka vhune ha humbulelwa u vha hone vhukati ha maṅwe maitete a Vhuloi (*Wicca*) na maitete a Vhusaṭhane. U ya nga *Stein and Stein*, “*The use of magic in Satanism does resemble somewhat the magical practices of Wicca. However, many Satanists think that the Wiccans are hypocrites because they limit their magic to positive uses.*”²⁶ Musi hu na maṅwe maitete ane a nga vha a tshi fana, ndivho ya maitete ayo ndi ya u fhambanyisa Vhuloi (*Wicca*) na Vhusaṭhane (Satanism). Hone-ha, hu sina muthu ane a bva ngomu kha aya maitete, zwi ita uri vhathu vha sa kone u fhambanyisa maitete aya, vha vho vhona a tshi fana. Ndi ngazwo vha tshi ṭangana na khaedu dzi sa fheli dza uri vhathu vha tende uri vhone a vha kwamei kha zwiito zwi sa ḡivhalei. Ndi ngazwo izwi zwi tshi ita uri vhaloi vha sokou dzula vho rafhuwa malugana na luvhengela na u farwa nga ṅdila i si yavhuḡi.

ii) Vhuloi ha vhathu vha Afrika

3.20 Maitete na lutendo zwi kwamanywaho na manditi na vhuloi zwo vha hone u bva kale kha mirafho ya zwitshavha zwa Afrika. Izwi zwi katela maitete na lutendo zwi kwamanywaho na u shumisa manditi na vhuloi kha u vhaisa vhaṅwe. Ipfu, “vhuloi” khonadzeo ndi ya uri ḡi nga vha ḡo thoma u shumiswa zwo itwa nga u tsikeledzwa nga makhuwa (vhukoḡoni).

3.21 Sa zwo ṭalutshedzwaho afho ṅṅha, maipfi “muloi”, “vhuloi” na “dokotela ane a lowa” a bva kha Tshiisimane tsha kale (*Old English*), tshe tsha dzhia nyimele ya ṭalutshedzo nga ṅḡilaya vhathu vha Europe. Zwo itwa nga vhukoḡoni (tshiṭalula tsha muvhala), aya maipfi

²⁶ Ibid at 226.

na thalutshedzo dza hone dza Europe zwo mbo enda zwa swika kha Afrika, nga kha vhatsikeledzi (vhorakoloni) vha Europe vhe vha vhona maitete na lutendo kha vhathu vha fhano hayani/ zwitshavha zwo davhukaho fhano hayani. Zwo zwa ita thaidzo ya zwa mulayo na dziñwe thaidzo ndi u shumiswa ha maipfi a Luisimane (English) kha maitete na lutendo lwa vhathu vho davhukaho fhano hayani.

3.22 Thaidzo dza u pfesesa zwine zwa vhidzwa u pfi “vhuloi” zwo waniwa kha thalutshedzo dza vhukoloni ha kale (*English*). Naho hu sina ndila i sa dzihho sia na saintsia ya u thathuvha maitete na lutendo kha zwa vhuloi ha Afrika, ngoho ndi ya uri mañwalwa a *Anthropology* ndi one ane a fha thalutshedzo nga maitete na lutendo. Mañwalwa aya a thusa kha u sumbedza uri vhuloi na maitete a pfesesa hani kha nyimele ya Afrika Tshipembe.

3.23 Lizhakandila line la divhea kha ngudo dza vhuloi kha la Afrika ndi Evans-Pritchard, ane mushumo wawe muzhisa thuthuwedzo yawo ndi zwine a thalutshedza nga ha vhuloi ha vhathu vha Azande vhane vha wanala Sudan. Mushumo wa Evans-Pritchard wo thuthuwedza mirafho ya Vhagudamvelele vha Afrika (*Africana anthropologists*) vhe vha da nga murahu, vhane vho thusa kha u thoma ngudo nga ha vhuloi ho sedzwa yone Ngudamvelele (*Anthropology*). Thaidzo ya u shumisa mathemo a Europe kha nyimele ya Afrika zwo vhewa khagala mathomoni, sa izwi vhaqivhi vhanzhi kupfesesele kwavho nga ha “vhuloi” ku tshi kanganyisa –zwihulwane kha mvelele dzine dza fhambana, zwine zwa ita uri hu vhe na mihumbulo yo fhambanaho. Evans-Pritchard, sa tsumbo, o wana uri vhathu vha Azande vha a fhambanyisa vhukati ha zwine a zwi dzhia zwi tshi pfi vhuloi na manditi. Naho hvuhili ha izwi zwi tshi vhumba zwine zwa pfi vhuloi nga u angaredza, phambano ndi ya uri vhuloi vhu tou pfukela/mamelwa kha muthu ngeno zwa manditi zwi sa pfukeli/mamelwi. Vhuloi vhu tou bva ngomu thumbuni ya muthu, zwo itwa nga “mushonga wa vhuloi” zwo mamelwa u bva kha murafho u ya kha muñwe murafho. Ndi wonoyu mushonga une wa fha muloi maanda. Maanda aya a kha muhumbulo nga hvuhva

ha hone, na uri zwi kwama vhukoni ha “u la muya”wa muloiwa.²⁷ Manditi, nga mbambedzo, ndi kuitele kune kwa vha nga nnda nahone ku tou itwa. Ndi kuitele kune kwa divhea kune kwa shumisa mishonga ya mupo, sa mishonga kana milimo, zwine zwa badekanywa na vhuṭambo na u amba maipfi a manditi/(a u tamela muthu mashudumavhi). Evans-Pritchard o ṭalutshedza zwi tevhelaho:

Vhathu vha Azande vha tenda uri vhaṅwe vhathu ndi vhaloi nahone vha kona u vhaisa vhaṅwe zwo itwa nga u mamela. Muloi ha iti vhuṭambo, ha buli maipfi a u lowa, nahone ha na mishonga. Vhuloi vhu tou vha muhumbuloni. Vhathu vha Azande vha tenda uri vhadziamanditi vha a vhanga vhulwadze nga u ita manditi na u shumisa mishonga mivhi. Vhathu vha Azande vha vho na hu na phambano vhukati ha vhaloi na vhadziamanditi.²⁸

3.24 Ro sedza kha zwo ṭalutshedzwaho afho nṯha, muthu u a kona u zwi vhona uri hu na u kanganyisea kha kushumisele kwa maipfi. Kha nyimele ya ṭalutshedzo ya Evans-Pritchard, ipfi “vhuloi”ndi nyambahunzhi. Ndi ipfi line la angaredza zwiito zwa muhumbulo zwa u la muya khathihi na u vhaisa vhaṅwe hu tshi khou shumiswa mishonga. Evans-Pritchard kha zwe a ṭalutshedza, uri vhathu vha Azande vha vhona hu na phambano vhukati ha muloi na mudziamanditi. U shumiswa ha ipfi “vhuloi”nga u tou angaredza zwo khakhea, ngauri ipfi vhuloi a li sumbedzi phambano.

3.25 Reynolds ene zwine a khou vhona ndi thaidzo ya tshoṯhe malugana na u shumiswa ha mapfi “vhuloi”kana “muloi”musi a tshi vhambedza ṭalutshedzo dza maipfi a

²⁷ Evans-Pritchard (1937); Parrinder (1963) at 133.

²⁸ Evans-Pritchard (1937) at 21.

Luisimane (*English*) na ayo a luambo lwa ḡamuni kha vhathu vhane vha pfi Barotse vhane vha wanala Northern Rhodesia (hune zwino ha pfi Zambia) ḡa kale.²⁹ U ya nga Reynolds:

Ipfi muloi [kha vhunzhi. baloi] ḡo ḡowelea u pindulwa ḡa vha...“muloi”. Izwi zwi khou xedza, ngauri kha luambo lwa ḡamuni lu si Luisimane zwi katela “muloi” na “mudziemanditi”. Izwi vhuvhili hazwo zwi a kona u vhaisa vhañwe nga u shumisa manditi fhedzi, ipfi ḡa u thoma ḡi na maandḡa a vhuvhi...ipfi ḡa vhuvhili ḡone maandḡa a tou wanwa, maipfi a u lowa, vhuḡambo kana mishonga³⁰

3.26 Ngei kha ḡa Southern Rhodesia (hune zwino ha pfi Zimbabwe) ḡa kale, Crawford o wana phambano ḡhukhu ya u pfesesa vhuloi kha vhathu vha Shona. U ya nga Crawford, *“Belief in witchcraft is an attempt by man to rationalise and understand the malevolent forces of nature and the misfortunes of life. At first sight this distinction between witchcraft and sorcery is not applicable to Shona belief...”*.³¹ Vhathu vha Shona vha ḡalutshedza vhuloi hu vhukoni ha u ita zwoḡhe zwa vhuloi ha muhumbulo na vhuloi vhune ha shumisa mushonga. Vhathu vha Shona vha a fhambanyisa vhukati ha muloi “wa vhukuma” na dziñwe tshaka dza vhuloi: Ndi “muloi wa vhukuma fhedzi” ane a kona zwa nyito dza muhumbuloni...[na uri u ḡalutshedzwa sa]...muthu o kavhiwaho nga muya muvhi wa vhadzimu (mudzimu) kana muya muvhi...u bvaho nḡa fhedzi kha muḡa wonoyo (muya u monamonaho).³² U ya nga Crawford, lushaka lwa vhathu vha Shona vha vhone vhuloi ho fhambana na uvho ho ḡalutshedzwaho nga Middleton na Winter, vhe vha amba uri sa izwi “vhuloi” vhu tshi angaredza mashudumavhi, “manditi” ndi mashudumavhi o imaho ngauri-hu si mañwe na mañwe.³³ Crawford o bula uri lushaka lwa vhathu vha Shona lu

²⁹ Reynolds (1963) at 14.

³⁰ Reynolds (1963) at 14.

³¹ Crawford (1967) at 73.

³² Ibid at 74.

³³ Middleton and Winter (1963) at pages 2-3.

tenda uri vhuloi vhu vhang a zwothe zwa mashudumavhi nga u angaredza na mashudumavhi eneo, ngeno vhone vha sina t̄halutshedzo nga ha manditi.³⁴ Vhathu vhane vha vhaisa vhañwe nga u shumisa mishonga vhone a vha dzhiwi sa “vhaloi vha vhukuma”, sa avho vhane ha tendwa uri vhone vha kona vhuloi nga maanda a re kha muhumbulo.

3.27 Kha Afrika Tshipembe, vhagudamvele (*anthropologists*) vho wana-vho uri hu na t̄halutshedzo dzo fhambanaho nga zwine zwa vhidzwa vhuloi zwi tshi bva kha zwigwada zwa vhathu zwo fhambanaho. Kha Bechuanaland ja kale, Schapera o kona u fhambanyisa vhukati ha vhaloi vha vhusiku na vhadzia-manditi vha masiari, zwine zwa fana na zwe zwa wanwa kha vhathu vhane vha pfi ndi Azande.³⁵ Ashton naye o ita phambano vhukati ha vhaloi na vhadzia-manditi kha Basuto –naho kha vho, vhaloi vhu tshi ofhisa nga vhang ja lutendo lwa uri vhaloi vha a kona u dzhia mimuya ya vhafu vha i shandukisa ya vha zwipuku.³⁶ Kha vhathu vha Vha-Lobedu vha vunduni ja Limpopo vho d̄ivhelwa u t̄halutshedza vhaloi na vhadziamanditi vha tshi fana nga u vha pfi ndi vhaloi (*vuloi*), zwine zwa amba uri a huna phambano vhukati ha vhaloi na vhadziamanditi. Nga inwe ndila, Vha-Lobedu vha shumisa ipfi ja u sumbedza uri vha khou amba nga ha vhuloi ha vhusiku (zwi fanaho na lushaka lwa vhuloi ha muhumbuloni), na vhuloi ha masiari (zwi fanaho na manditi), ha u fhedzisela vhu katela u shumisa mishonga ya u vhaisa. Vhaloi vha vhusiku vha mamela maanda a vhuloi kha vhomme avho, ngeno vhaloi vha masiari vha tshi tou tea u wana ndivho yo teaho nga ha vhuloi. Vhaloi kha Vha-Lobedu vha a fhambana na vhaloi vha Azande; kha Vha-Lobedu, a hu tendwi uri vhaloi vha na mushonga.³⁷

³⁴ Crawford (1967) at 75.

³⁵ Schapera (1937).

³⁶ Ashton (1952).

³⁷ Krige and Krige (1943).

c) Mbambedzo ya kuhumbulele kha *Euro-American* (Vhukovhela) na vhuloi ha vhatu vha Afrika

3.28 Zwo ambiwaho nga hazwo afho zwi sumbedza uri lutendo na maitete a kwamanaho na zwa manditi na vhuloi ndi kale zwi tshipiḁa tsha mvelele dza zwithshavha zwa Vhukovhela na zwa Afrika. “Vhuloi” vhu na zwithu zwine zwa fana na zwithu zwine zwa fhambana, arali ra nga tou vhambedza izwi zwithu vhukati ha vhatu vha Vhukovhela na vhatu vha Afrika.

3.29 Tshithu tshithihi tshine tsha fana vhukati ha zwithshavha zwa Vhukovhela na zwithshavha zwa Afrika ndi tsha uri naa musalauno lutendo na maitete a vhuloi zwi kha ḁi vha hone naa. Zwithu zwiswa na zwa kale ndi zwone zwo ṭuṭuwedzaho sisiṭeme ya lutendo yo fhambanaho. Kha nyimele ya mashango a Vhukovhela, vhuloi, u bva na kale, ho ḁi kwamanywa na vhatu vane vha kona u shumisa maanḁa a sa ṭalutshedzei (vhuloi), kha zwa u ita vhuvhi. U aluwa ha zwithu zwiswa na dzitshanduko zwo ita uri hu vhe na u fhungudzea nga zwiṭuku kha u tenda kha zwa vhuloi, zwo itwa nga u vhona vhuloi zwi zwithu zwa vhatu vho salelaho murahu nahone zwine zwa khakhisa mvelaphanḁa. Naho zwo ralo, lutendo kha vhuloi lo ḁi dzula lu hone kha zwithshavha zwa Vhukovhela na uri zwa zwino lutendo ulwo lu khou vhonala kha lutendo lwa sisiṭeme ya vhuloi ha vhurereli (*Wicca*).

3.30 Musalauno, Vhuloi ha vhurereli (*Wicca*) vhu imela vhurereli vhuṭuku ha vhatu vha vhurereli ha *Pagan* vhune ha nga ḁi katelwa kha dzangano ḁiswa kana maḁuvhaano. Sa zwo sumbedzwaho afho murahu, inwe ya ndivho dza Vhuloi ha vhurereli (*Wicca*) ndi u fhelisa ḁivhazwakale isi yavhuḁi ya u ṭumanya vhuloi na Vhusaṭhane, nga u ombedzela kukhoḁele na kurendeke, na u ita uri lutendo ulu lu vhe lwa maḁuvhaano. Kha zwithshavha

zwinzhi zwa mashango a Vhukovhela, na kha mashango ane a kha ɔi tou bvelela u tou fana na Afrika Tshipembe, Vhuloi ha vhurereli (*Wicca*) vhu tevhelwa nga vhathu vha si vhanzhi.

3.31 Zwenezwi Vhuloi ha vhurereli (*Wicca*) vhu tshi dzhiiwa sa vhurereli ha vhathu vha si vhanzhi, kha nyimele ya Afrika, lutendo na maitele a vhidzwaho uri “vhuloi”ndi tshipiɔa tsha tshoṭhe tsha vhubvo na lutendo lwa sisiṭeme ya mvelele dzoṭhe. Zwo tou ralo na kale³⁸na zwino zwi kha ɔi vha zwavhukuma kha tshifhinga tsha zwino.³⁹Kha izwi zwitshavha,vhuloi ndi tshithu tshi sa ponyokei kha vhutshilo havho, na vhathu na miṭa i dzhia maga yo rafhuwa kha zwiimiswa zwa mvelele zwo khwaṭhisedzwaho kha u thivhela u tovholwa nga vhadziamanditi vhane vha vhaisa. Vhuloi a vhu dzhiiwi sa vhurereli vhuhulu, fhedzi vhu dzhiiwa vhu tshi ofhisa ngauri vhu a vhangamashudumavhi, vhulwadze, kana lufu. Sa kha zwitshavha zwa mashango a vhukovhela zwiṭa kale, Zwitshavha zwa Afrika zwo vhidzwa upfi “vhaloi”kana “vhadziamanditi” (zwi tshi bva kha nyimele) kana u vhaisa vhaṛwe nga u shumisa manditi mavhi kana zwine zwa vhidzwa upfi manditi matswu, kana nga u shumisa mishonga. Tsha u thoma tshi kwama u shumiswa ha mazhendedzi a vhuloi kana vha ɔivhiwaho vhane vha humbulelwa uri vha nga rumelwa uri vha vhaise vhatovholwa. Tsha u fhedzisela (mishonga) tshi nga shumiswa sa mulimo wa u vhulaya mupondwa wo shelwa kha zwiṭiwa kana zwinwiwa.⁴⁰Musi izwi zwithu zwo ṭandavhuwaho, khazwo hu na zwi re khagala na zwi si khagala kha zwa lutendo kha zwigwada zwa vhathu vho fhambanaho nga mvelele.

3.32 Vhuloi ɔivhazwakale yaho ndi ya uri ho ṭalutshedzwa nga kha mutheo wa vhurereli ha Tshikhiresite (*Judaeo-Christian*) zwiṭa kale ngei Europe. Tshikhiresite kha ṭa Afrika tsho

³⁸ See for example Evans-Pritchard (1937); Parrinder (1963); Middleton and Winter (1963); Pauw (1975).

³⁹ See Bond and Ciekawy (2001); Geschiere (1997); Niehaus (1997) ; Petrus (2009)

⁴⁰ Petrus (2009) at 130.

wana lutendo lwa Vharema kha zwa vhuloi lu hone, na uri tsha vuvhili izwi zwa vho tšalutshedzwa nga kha mutheo wa Tshikhiresite. Nyaluwo ya Vhugilangi ha Dzikereke kha vhatu vha Afrika, vhuloi ho mbo dzhiwa sa zwiito zwa Vhusathane u tou fana na zwe zwa itea Europe kale na Amerika nga tshifhinga tsha vhukoloni. Vhurereli vhuhulwane ha kereke dza Tshikhiresite dza Europe kha ja Afrika ho lingedza u fhelisa lutendo kha zwa vhuloi— sa zwe zwa tšalutshedzwa nga dzimishinari dza Tshikhiresite —nga u badekanya lutendo lwa vharema sa vhuloi, ngamaanda nga kha pfunzo ya vhukoloni ya Vhatshena/makhuwa. Dzikereke dzo tšutuwedza lutendo kha zwa vhuloi nga u vhu shandukisela kha Tshikhiresite, na u tšetshedza ndila dza tshikhiresite kha u shumana na vhuloi.⁴¹ Kereke khulwane dza vhamishinari dzo tevhela ndila yo tšutuwedzwaho nga vhorakoloni ya u dzhia vhuloi ha Afrika sa zwiito zwo salelaho murahu na u sa funzea. Masiandoitwa a izwi ndi a uri, muhumbulo uyu wo mbo nwelela kha milayo ya tshitalula kha mashango manzhi a Afrika o tsikeledzwaho, izwi zwa ya phanda na u tšutuwedzwa nga milayo i tsikeledzaho vhuloi u swika na zwino.

2 Tšalutshedzo ya ipfi vhuloi

3.33 Ino khethekanyo i do saukanya na u rera nga ha tšalutshedzo dza ipfi vhuloi dzo dowealeho, u sumbedza uri kupfesesele kwa ipfi vhuloi kha nyimele dzo imaho nga uri dzi kwama hani kupfesesele na kutšalutshedzele kha maitete a vhuloi.

3.34 sa muso ro zwi vhona afho ntha kha divhazwakale ya vhuloi, vhubvo ha kushumisele kwa ipfi “vhuloi” kha vhatu vha Afrika zwo disa nyimele i re na thaidzo ya

⁴¹ Osei (2003); Petrus (2009) at 131.

tshoṭhe kha kuhumbulele, zwine zwenezwo zwo ita uri hu vhe na u ṭolwa ha mulayo. U itela u vhona vhukonḍi, zwi a ṭoḍea uri hu ṭolwe mulayosiṅwa wa tshifhinga tsha vhukoḽoni uri naa wo ṭalutshedza hani vhuloi na uri kuṭalutshedzele ukwo masiandoitwa a hone ndi afhio.

3.35 Ndingedzo dza vhukoḽoni dza u randela kupfesesele kwa Europe nga ha vhuloi kha zwitshavha zwa Afrika zwo swikisa kha uri hu itwe mulayosiṅwa une ndivho dza hone ndi u kwanyeledza na u fhelisa zwa maitete na lutendo zwine vhukoḽoni na vhasikamilayo vha zwi livhanya na vhuloi. U dzivhuluwa zwo ṭuṭuwedza kuhumbulele kwa u khwaṭhisa uyu mulayosiṅwa, sa izwi ho pfi lutendo lwa Afrika (Vharema) a si lwavhuḍi. U ya nga Reynolds,⁴² *By Europeans, witchcraft [was] generally regarded as mere superstition...[and...was] not respectable.* Musi vhatu vha Europe vho vhona uri vhatu vha Afrika vha dzhia vhuloi vhu havhukuma nahone vho ḍiimisela u ḍitsireledza kha mishushedzo, vhorakoḽoni vho mbo thoma u kwanyeledza na u fhelisa ulu lutendo lune vha lu dzhia lwo “salela murahu”. Milayo yo vhalaho yo mbo itwa u itela u fhelisa lutendo kha zwa vhuloi. U itela u “bveledzisa” vhukoḽoni nga nḍila ine yo itea ngei *Europe*, vhorakoḽoni vho tenda uri zwi a ṭoḍea uri hu kulwe nungo lutendo na maitete “a siho ngonani”. Zwo ralo, ndayo na kuhumbulele kwa Europe (*Eurocentric*) kwo mbo khwaṭhisa u dzhia maitete na lutendo lwa Afrika (vharema) sa zwiito zwa vhugevhenga. Nga nḥwambo wa u sa dzhiela zwithu nṭha na u sa kona u pfesesa, maandalanga a vhorakoḽoni o itelwa u fhelisa maitete kana lutendo luṅwe na luṅwe lwu kwamaho zwa vhuloi/vhutenda-tenda. U itela u tikedza uku kuitele kwa vhukoḽoni, vhorakoḽoni vho ḍo tea uri vha rembuluse vhatu vho davhukaho fhanu hayani (Afrka) uri vha vhe Vhakhiresite uri vha ṭutshele zwa

⁴² Reynolds (1963) at xi.

lutendo lwa sialala ya Afrika. Kazhisa sisiṭeme ya lutendo lwa Afrika i pfukekanya zwa vhuloi ya katela na zwiṅwe zwa ndeme sa zwa vhadzimu na u dalela dziṅanga dza sialala.

3.36 Mulayosiṅwa wa zwa vhuloi kha ḽa Afrika Tshipembe na Northern Rhodesia ḽa kale wo sumbedza uri u na zwine zwa fana na mulayo wa ngei kha ḽa Europe, na zwine vhatu vha Europe vha zwi dzhia hu vhugevhenga ha vhuloi. Khethekanyo ya 1 (d) ya Mulayo wa u Fhelisa Vhulo (WSA)⁴³ ho buliwa uri “Muthu muṅwe na muṅwe ane ... a ṭanziela nga ha ṅdivho ya vhuloi, kana ane a shumisa ṭhangu... u na mulandu nahone u tea u vhonwa mulandu... hune muhumbulelwa a vha na dzema. ṅḽowelo kana dumo ḽa u vha dokotela ḽa nuloi kana musumbavhaloi...”. Kudzudzanyele kwa aya maipfi ku fana na ku re kha Mulayo wa zwa vhuloi ngei kha ḽa Northern Rhodesia,⁴⁴ une uyo mulayo wo bula uri “Nnyi na nyi ane a ḽo wanala uri u na dzema kana o ṭanziela zwa dokotela wa muloi kana musumbavhaloi u ḽo vhonwa mulandu nahone a fhiwa na ndaṭiso...”.⁴⁵ Thaidzo ndi uri milayo iyi mivhili, a i sumbedzi phambano nga ha vhane vha ita manditi “avhuḽi”, vhoramishonga, na ṅanga dza sialala nga u angaredza na avho vhane vha ita zwi vhidzwaho upfi manditi a tshirema kana manditi mavhi (vhane vhatu vha Europe vha vha vhidza uri vhaloi). Vhasimamilayo vha tshifhinga tsha vhukoḽoni vho vhidzwa muthu muṅwe na muṅwe ane a vha na ṅdivho nga ha zwa vhuloi kana manditi sa muthu ane a ita zwa vhuloi. Tshiṅwe hafhu, Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi na Ndaela kha zwa Vhuloi yo fhelisa kuitele kwa u dalela ṅanga dza sialala, vhane vhorakoḽoni nga hanefho ha u khakha vha vho vha vhidza madokotela a vhaloi kana vhasumbavhaloi. Khethekanyo ya 1 (c) ya Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi i bula uri “Muthu muṅwe na muṅwe ane ... a thola kana a

⁴³ The provisions of the Act are dealt with in detail in Chapter 4 below.

⁴⁴ No 31 of 1952.

⁴⁵ Reynolds (1963) at 166.

ṭoḍa dokotela wa muloi (ṅanga ya sialala), kana muthu muṅwe na muṅwe ane a nga bula dzina kana u sumba uri muṅwe ndi muloi...u na mulandu wa vhutshinyi...”.U tou fana na kha, Ndaela kha zwa Vhuloi yo bulaho uri“Nnyi na nnyi ane a thola kana u ṭoḍa/humbela muṅwe muthu uri a bule kana a sumbe muloi [kana] uri a eletshedze kha mafhungo maṅwe na maṅwe...nga ṅḍila dza vhuloi kana ṅḍila dzi si dza mupo u ḍo [farwa] vha na vhuḍifhinduleli...”.⁴⁶Zwenezwo zwi vha vhugevhenga kha vhathu vha Afrika u shumisa ṅḍila dzavho dza sialala dzo ḍowealeho dza u ṭoḍa ṭhandavhudzo kha zwa mashudumavhi, vhwadze, kana lufu.

3.37 Kupfesesele kwa vhathu vha Europe kha zwa vhuloi kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ku na masiandoitwa mavhi kha zwitshavha zwa Afrika, na kha nyaluwo ya zwine zwa pfi vhugevhenga vhu kwamaho zwa vhuloi kha shango. U dzhia ṅanga dza sialala na u dalelela ṅanga dza sialala hu vhugevhenga zwo thithisa vhathu vha Afrika kha u shumisa thasululo ya nyimele musi vhe dziedzini, na u dzhiela fhasi mushumo wa dzilafho ḵa sialala kha zwitshavha zwa fhanoyani.

3.38 U shumiswa ha ipfi “dokotela ane a lowa” zwi na thaidzo. ṅanga dza sialala a dzi thusi fhedzi vhwadze vhane vha vha vho kavhiwa nga mimuya mivhi, ngauri vha a kona u ṭhaṭhuvha na u lafha vhwadze kha zwiṅwe zwivhangiki zwa malwadze na mashudumavhi. U vhidza ṅanga dza sialala uri dzi pfi “madokotela vha vhaloi”ndi u dzhiela fhasi tshumelo nnzhi na mishumo minzhi ine ṅanga dza ita kha zwitshavha. Mulayo wo kundelwa u vhona mushumo wavhuḍi une vhabvumbi na vhoramishonga vha ita, hu si u tsireledza zwitshavha zwavho fhedzi ngauri vha a dovha vha vha vha konanyani vhuḵati ha ḵifhasi ḵa tshimuya na ḵifhasi ḵa vhathu. U dzhia u dalelela ṅanga dza sialala hu vhugevhenga

⁴⁶ Reynolds (1963) at 167.

zwi ita uri vhathu vha Afrika vha litshe u shumisa nḓila dza sialala dze dza vha dzi tshi ṭanganedzwa nga mvelele dzine idzo nḓila dzi pandela mashudumavhi. Zwo ita uri hu ṭalutshedzwe zwa uri mulayosiṅwa u khou tsireledza vhaloi. Zwo ralo vhunzhi ha vhathu vho thoma u lwa na avho vha pomokwaho vhuloi nga vhone vhaṅe. Izwi zwa ita uri hu vhe na nyaluwo ya khakhathi ya u lwa na avho vha humbulelwaho uri vha a lowa kha zwitshavha zwinzhi.

3.39 Tshiitisi tsha thaidzo kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ndi kuhumbulele nga ha zwi si khagala nga ha manditi na maanḓa a hone. Kha vhathu vha lushaka lwa Xhosa-vhane vha wanala ngei Eastern Cape, sa tsumbo, zwi si khagala kha zwa maanḓa a manditi zwi sumbedza vhukonḓi ha tshoṭhe ha u ṭalutshedza uri ndi nnyi ane a khou ita manditi“avhuḓi”kana manditi “a si avhuḓi”. Nanga (*isangoma* (mubvumbi)) na ramushonga (*ixhwele* (*herbalist*)) vha ḓivhelwa u vha vhathu “vhavhuḓi”, musi vha tshi vhambedzwa na muloi (*igqwirhakanaumthakhathi* (zwine zwa pfi “muloi”)). Izwi zwi amba uri, vhathu vha Xhosa vha tenda uri dziṅanga na vhoramishonga vha a kona u shumisa maanḓa na nḓivho i fanaho na ya havho vhane vha shumisa manditi mavhi (vhuloi). Kuhumbulele kwa vhathu vha Xhosa ndi kwa uri arali muthu a na nḓivho nga ha manditi, na ene a nga ita zwa vhuloi. Nga maṅwe maipfi, ṅanga dza sialala vha nga kona u fhodza masiandoitwa a manditi mavhi arali vha na nḓivho nnzhi nga hazwo. Nanga dza sialala, sa vhathu vha ndeme kha zwitshavha zwavho na vhone a vha khagala ngauri vha na zwivhuya na zwivhi. Zwavhukuma ndi zwa uri phambano vhukati ha vhathu vhane vha ita manditii mavhi na manditi mavhuya i kha muhumbulo na ndivho ya muiti wa eneo manditi. Avho vhane vha shumisa ndivho yavho ya manditi kha u thusa kana u fhodza kanzhisa vha vhidzwa upfi ṅanga dza sialala, ngeno avho vhane vha shumisa nḓivho yavho kha u vhaisa vha tshi dzhiiwa vhe vhathu vhavhi. Manditi one aṅe a vhukati, fhedzi a tou shumiswa nga vhathu kha zwivhuya kana vhuvhi. Idzo phambano, na tshiimo tshi si khagala ha ṅanga dza

sialala, a zwo ngo dzhielwa n̄tha nahone zwa sa londwe lwe “vhuloi”ha vho t̄alutshedzwa nga nd̄ila ya vhukoloni kha mulayo.⁴⁷

3.40 Inwe thaidzo ya t̄alutshedzo i kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi hune ha vha na vhukondi ha u t̄alusa uri naa zwavhukuma “muloi” ndi nnyi, zwihulusa kha nyimele ine ha vha na u pomokwa na u lwa na muloi. Sa tsumbo, kha dziñwe nyimele muthu ane a humbulela uri u khou loiwa u a humbela ñanga ya sialala uri i thuse nga u ita tsireledzo uri a sa tsha loiwa. Arali muthu ane a khou humbulelwa u lowa a lwala kana a lovha, khonadzeo ndi ya uri shaka la mufu li do pomoka ñanga ya sialala, khathihi na uyo we a dalela ñanga uri a wane thuso, uri ndi vhone vhaloi vho vhulayaho mufu. Shaka la mufu li nga lifhedza-vho, nga u ya kha ñanga ya lo uri hu humiselwe murahu vhuloi kha muthu o lowaho mufu. Kha vhathu vha Xhosa vha Mpondoland, ndifhedzo i t̄manywa na u pomokana vhuloi na u vhulaya muloi zwine zwo andesa vhukati ha mirwaha ya 1990. T̄hod̄isiso kha Mpondoland yo sumbedza uri vhu poni vhu ngaho sa ngei Tsolo ho fhambanywa nga khakhathi yo vhangwaho nga u tswa zwi t̄oko na u pomokana vhuloi. Kha vhu po uvho, muthu u t̄alutshedza “vhuloi” nga nd̄ila de? Izwi zwi si khagala zwi nga vha zwo ita uri hu vhe na nyangaredzo kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi, fhedzi nyangaredzo na dzone dzo vhang thaidzo nnzhi u fhira u tou dzi tandulula⁴⁸ Ndeme ya t̄hoda ya t̄alutshedzo ya mulayo i re khagala nga ha vhuloi i ombedelwa musi hu tshi khou shumanwa na thaidzo ya u t̄alutshedza uri naa zwavhukuma “tshigevhenga” ndi nnyi.

⁴⁷ A case in point is the provision in section 1 (d) of the WSA which criminalises traditional healing. The prohibition on traditional healing does not take into account the value that these healers add to their communities, especially because they deal with a variety of issues other than just witchcraft.

⁴⁸ Petrus (2009) at 134-135.

3.41 Ngei Mpumalanga nga 2007, mufumakadzi wa vhukale ha miṅwaha ya furathi o pomokwa uri o lowa ṅwana we a ḡihaṭula vhutshilo. Mapholisa vho fara vhafumakadzi vhavhili vha vha vhona mulandu, u ya nga Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi, nge avho vhafumakadzi vha pomoka muṅwe mufumakadzi vhuloi. Uyo mukegulu ane a vha “muhumbulewa” o vha o tenda uri ndi ene we a shumisa vhuloi uri uyo ṅwana a fe. Vhukonḡi ha u sumba uri tshigevhenga ndi nnyi kha iyi nyimele ho sumbedzwa nga muṅwe wa vhaofisiri vhe vha fara mufariwa:

[Ro fara] vhafumakadzi vhavhili vhe vha pomoka muṅwe vhuloi hu sina mbuno dzine dza pfala. Zwenezwo-ha ho vho ḡo vhonala uri vhafumakadzi vhe vha farwa vho vha vha songo khakha na luthihi. Ri khou ya u tshutshisa hani mufumakadzi wa vhukale ha miṅwaha ya 60? Ri mu vhona mulandu ḡe? Tshipholisa tshi tea u mu tsireledza. Ri nga si tendele vhathu vha tshi vhea mulayo zwandani zwavho.⁴⁹

3.42 U engedzea ha khakhathi dza zwa vhuloi nga miṅwaha ya vho 1990 zwi nga dzhiiwa hu uri zwitshavha zwa Vharema zwi khou lwa na Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi. Nga kuhumbulele kwa Afrika, Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi we wa shumiswa nga tshifhinga tsha vhukoloni na nga tshifhinga tsha khethano nga muvhala–ṭhalutshedzo ya ipfi “vhuloi”ine ya kuḡana na vhuimo ha Vharema-yo ṭalutshedza vhuloi sa tshithu tshavhukuma. Zwine zwa nga ambiwa ndi zwa uri khakhathi ya u lwa na vhathu vha pomokwaho “vhuloi”, zwa kale na zwa zwino, ndi u lwa na thaidzo ya ṅdila ine mulayo wa shumana na zwa vhuloi ngayo.

3.43 Naho ndingedzo dza tshifhinga tsho fhelaho dza u tandulula thaidzo dza mulayosinwa, sa mulayo wo dzinginywaho wa Muvhuso wa Vunḡu ḡa Mpumalanga nga

⁴⁹ Petrus (2009) at 135.

nwaha wa 2007, khaedu dza kuhumbulele na thalutshedzo dzi kha di vha hone. Muvhuso wa vunḁu la Mpumalanga wo dzinginya Mulayotibe wa u Fhelisa Vhuloi u tshi khou lingedza u fhungudza khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi kha vunḁu. Zwe zwa tevhela nga murahu ha u dzinginya Mulayotibe, vha tshiimiswa tsha SAPRA vho sumbedza u sa fushea nga Mulayotibe nge vha ri u na tshitalula kha avho vhane vha didzhia vhe vhaloi. Damon Leff o zwi vhea khagala tshitshavhani a ri, “*The [Mpumalanga Witchcraft] Bill seeks to suppress witchcraft and will imprison self-defined witches on the assumption of automatic inference of criminality.*”⁵⁰ Phindulo kha zwe zwa ambiwa nga Leff, Petrus (2007) kha gurannḁa ya *The Herald* u ri –

[T]he term “witchcraft” means different things to different people. Differences in the perception of witchcraft are largely based on differences in context. In the context of Wicca, witchcraft is viewed as something positive as witches are practitioners of “white” or good magic...[However], in the African context, witchcraft is viewed negatively as witches are seen as practitioners of “black” or evil magic...⁵¹

Nga maḁwe maipfi, vha tshiimiswa tsha SAPRA’ muhumbulo wavho ndi wa uri, Mulayotibe ndi iḁwe tsumbo ya thaidzo dza kale dze dza tanganiwa nadzo nga vhane vha ita vhuloi hu nḁila ya vhurereli (sa zwo sumbedzwaho afho murahu). Kha nyimele ya Afrika Tshipembe, a hu tei u lavheleswa vhaloi vhane vha lowa hu vhurereli, sa izwi Tshiafrika tshi tshi tevhela zwo fhambanaho zwi tshi kwama “vhuloi”, nahone vhu tshi tea u sa dzhielwa fhasi.

3.44 Nga nḁa ha ndingedzo dza thalutshedzo ya ipfi “vhuloi” sa zwo ambiwaho afho nḁha, vhaḁwe na vhone vho didzhenisa-vho kha ili fhungo. Vha *Tebbe* vha dzinginya uri “vhuloi ndi kuitele kwa u shumisa maanḁa a sa pfesesei (vhuloi) kha u ita vhuvhi, u itela u

⁵⁰ Quoted in Petrus (2009) at 137).

⁵¹ Quoted in Petrus (2009) at 137.

vhaisa vhañwe vhathu kana u dithusa ngeno vhañwe vha tshi khou vhaaisala.”⁵²Uyu muñwali u ya phanḁa nga u ṭalutshedza ipfi “muloi”, a ri muloi “*is a human being who deploys supernatural power for nefarious purposes.*”⁵³ In another publication, the same author defines witchcraft as “*the practice of secretly using supernatural power for evil- in order to harm others or help oneself at the expense of others.*”⁵⁴

3.45 A huna vhafaramikovhe vhe vha ḁisa phindulo malugana na bammbiri-mviswa a tshi khou sumbedza uri ipfi vhuloi ḁi tea u ṭalutshedziswa hani. Vhañwe a vho ngo fha na mbuno dza uri ndi ngani vha sa ṭodi u dzinginya ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi. Vhañwe vho sumbedza uri ndi ngani hu sa tei u vha na ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi. Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu, musi i sa khou lingedza u fha ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi, yo dzinginya uri ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi i tea u fhambanyisa vhukati ha vhuloi havhuḁi na vhuloi vhu si havhuḁi (vhuloi vhuvhi). Dr Wallace u dzinginya uri hu nga si vhe na ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi, sa izwi ṭhalutshedzo dzo fhambana u ya nga zwitshavha.

C Vhuloi kha Afrika Tshipembe ḁa musalauno

3.46 Sa zwe zwa rerwa afho nṭha kha khethekanyo ine ya khou amba nga ha ḁivhazwakale, vhuloi ho ṭulela zwitshavha tshoṭhe lwa miñwaha minzhi. Khaedu dzi kwamaho lutendo lwa vhuloi kana maitete a vhuloi, sa zwe zwa ṭanganwa nazwo nga zwitshavha kale, dzi kha ḁi ṭanganiwa nadzo na zwino kha ḁa Afrika Tshipembe.

⁵² Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 160-161.

⁵³ Ibid

⁵⁴ Tebbe ‘Witchcraft and Statecraft’ (2007), 190.

3.47 Khumbelo ya tsezuluso iyi na zwe zwa d̄iswa zwo ita uri madzangano o fhambanaho a ri humbudze nga zwithu zwi kwamaho vhuloi kana vhuloi vhu si havhuḍi vhu re hone kha tshitshavha tshahu. Zwo vhewa khagala kha zwe zwa makumedzwa o d̄iswaho kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo nga vhane vha khou humbela uri hu itwe tsezuluso na vhafaramikovhe vha bvaho nḍa, uri hu na nyimele dzo fhambanaho kha zwa vhuloi dzine dza tea u pfeseswa, na uri ndavhelelo dzo fhambanaho dzine zwigwada zwa vha nadzo malugana na mvelelo dza ḥhoḍisiso. Tsha ndemesa kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo ndi u dzhiela nḥa vhatu vhane vha khou ḥangana na thaidzo, sa vhafumakadzi na vhana zwitshavhani.

3.48 Bammbiri-mviswa yo rera nga ha mulayo wa milandu uri ndi afhio maitele a vhuloi ane a vhaisa o kwamiwaho, na uri khothe dzo shumana hani na iyo milandu. Bammbiri-mviswa yo sumbedza nga mafhungo, a bvaho kha dzigurannḍa, nga ha zwiwo zwa vhuloi vhuvhi. Izwi a zwo ngo vhuya zwa fhungudzea u bva tshe ha fhela bammbiri-mviswa, mafhungo a kwamaho zwa vhuloi o ḍi ya phannḍa na u anda kha dzigurannḍa. Zwiwo zwi kwamaho vhuloi zwine zwa vhwigwa kha zwirathisi a si zwa muvhundu muthihi, fhedzi ndi zwiwo zwine zwa itea kha mavunḍu oḥe a Afrika Tshipembe.

3.49 Nga ḥwaha wa 2013 ho vha na mivhigo yo vhalaho kha zwirathisi malugana na milandu ya zwa vhuloi ye khothe kha mavunḍu o vhalaho dza tea u shumana nayo. Kha vunḍu ḵa Eastern Cape, Khothe ya Dzingu kha vhupo ha Willowvale yo vbona mulandu muthu we a ḍo gwevhiwa mainwaha ya 15 u dzula dzhele. Ho humbulelwa uri o vhulaya mufumakadzi wa minwaha ya vhukale ha 44 o pomokwaho uri u a lowa, nga u tou mu rwa nga thanda u swika a tshi lovha.⁵⁵Ngei kha vunḍu ḵa Mpumalanga, khothe kha ḍorobo ya Nelspruit yo shumana na mulandu we muhwelelwa a senga mulandu wa u vhulaya, he

⁵⁵ News24 ‘Man sentenced 15 years for murder.’ 15 January 2015. Web

mufu a tou tswiwa tshipotoni (bararni) nga matsheloni-tsheloni. Mufu ho humbulelwa uri o vhulaelwa kha goloi ye a hwalwa ngayo musi a tshi tswiwa, nahone a bviswa maḡasi, ṭhungu, tshipiḡa tsha vhuluvhi, na milenzhe. Izwi zwo vha zwi khou itelwa u khwaṭhisa mabindu a muhumbulelwa.⁵⁶Kha ḷa Limpopo, Khothe Khulwane yo gwevha vhanna vhavhili tshigwevho tsha vhutshilo hoṭhe vhe vha ḡivhonadza khothe malugana na mulandu wa u vhulaya vha tshi itela u wana mushonga. Vhapomokwa vho vhonwa mulandu wa u vhulaya muṭhanga,vha mu bvisa miraḡo ya tsini.Ho humbulelwa uri ndingedzo dzo vha dza u rengisela Nanga (Sangoma) miṭuvha, ine ṅanga iyo yo vho hana nahone ya vhiga kha mapholisa.⁵⁷Ngei KwaZulu Natal, Khothe Khulwane ya Pietermaritzburg yo shumana na mulandu we vhanna vhararu vha rwa vhafumakadzi vhavhili vha lovha nge vha pomokwa vhuloi. Vhafumakadzi vha ṭangana na zwithu zwi vhavhaho: ṭhoho dzavho dzi kanḡwa nga hamula vha vundeḡa madethele, ngeno maṅwe mafuvhalo a tshi vhangwa nga zwithali (zwithavhane) sa mafumo. Khothe yo vhiga uri yo gwevha muṅwe na muṅwe wa vhahumbulelwa miṅwaha ya 20. Muhaṭuli kha uyo mulandu o amba uri kha Afrika Tshipembe ḷa musalauno, u tenda kha zwa vhuloi a zwi iti uri u vhulaya zwi ṭanganedzee.⁵⁸

3.50 Nga ṅwaha wa 2014, mivhigo ya zwirathisi yo ya phanḡa na u vhiga nga ha zwiwo zwa khakhathi dzi kwamaho vhuloi na milandu i kwamaho vhuloi kha mavunḡu o fhambanaho. Kha vunḡu ḷa Mpumalanga, musidzana wa vhukale ha miṅwaha ya rathi ho humbulelwa uri o vhulawa nga mufumakadzi we a vha a khou mu lela. Musi mme a ṅwana vha tshi vhuya he vha vha vho ya hone, muleli o amba uri ha ḡivhi uri ṅwana o ya ngafhi,

⁵⁶ Independent online 'Four in the dock for 2009 muti murder.' 14 August 2014. Web

⁵⁷ Independent Online "Life terms for Limpopo Muti Killers.' 14 August 2013. Web

⁵⁸ Independent Online "Witch' killers get 20 year jail terms.' 17 October 2013. Web

nahone a humbulela uri n̄wana u na khotsi awe musi a sa tsha mu vhona. Musi fhungo ili tshi vhigwa kha gota/khoso (*headman*), gota (khosi)yo vhudzisa muleli uri n̄wana u ngafhi, muvhudziswa (muleli) a ri a thongo vhulaya n̄wana. Tshitumbu tsha musidzanyana tsho fhedza tsho wanala mulamboni wa nga henefho tsini, nahone tshitumbu itsho tsho vha tsho tshetshekanywa. Zwe zwa humbulelwa ndi zwa uri n̄wana o vha a khou vhulaelwa uri miṭuvha i ite mushonga. Khothe yo ḡo gwevha uri muhumbulelwa a dzule dzhele miṅwaha ya vhutshilo hawe hoṭhe.⁵⁹Kha vunḡu la Gauteng, ngei Mamelodi (hune ha vha nḡa ha ḡorobo ya Pretoria), munna o vhulaya mufumakadzi wawe ngauri o vha a khou humbulela uri mufumakadzi wawe o shanduka a vha dada line la nga ḡowa ine yo ḡiimisela u mu zhongonedza. Muḡaṭuli we a vha a khou thetshesela mulandu ha ngo vhuya a ṭanganedza vhuḡimeleli uvhu; ngauri muḡaṭuli o wana muhumbulelwa mulandu nahone a mu gwevha miṅwaha ya vhutshilo vhuraru dzhele. Muḡaṭuli ha ngo ṭanganedza mbuno ya u ḡimelela ha muhwelelwa ya uri vhuloi ndi hone ho itisaho uri a ite vhugevhenga⁶⁰Kha vunḡu la Western Cape, Khothe khulwane yo shumana na ṭhalano i kwamaho Miniṣṭa wa Khabinete we a pomoka musadzi wawe uri u a lowa. Miniṣṭa o amba uri o pfana na muṅwe musadzi ngauri nga murahu ha miṅwaha ya ṭahe vho malana mufumakadzi wawe o mbo thoma u ita zwa vhuloi na u ita uri zwa vhurereli ha vhuloi zwi itwe nga ngomu hayani. O pomoka mufumakadzi wawe uri u khou dzhia zwiṅwe zwa zwiambaro zwawe a zwi isa kha ṅanga nahone a humbela muleli wa n̄wana uri a shele mushonga kha zwiṭiwa. Zwenezwo-ha khothe yo mbo tou fha khwaṭhisedzo ya ṭhalano.⁶¹

⁵⁹ Independent online 'Child's muti killers get life sentences.' 7 March 2014. Web.

⁶⁰ Independent online "Father who killed 'witch' wife gets life. 9 April 2014. Web.

⁶¹ TimesLive 'Senior Cabinet Minister granted divorce, accuses ex-wife of using witchcraft.' 2 June 2014. Web.

3.51 Nga n̄waha wa 2015, ho vha na mafhungo man̄we hafhu nga ha vhuloi kha khasho/zwirathisi. Nge kha vundu ǀa North-West, thuso ya tshipholisa yo ǀo ǀoǀea musi miraǀo ya tshitshavha yo fhisa muǀi wa n̄anga ya sialala nge a vha a khou humbulelwa uri u a lowa. Vhafumakadzi vhavhili, muǀwe wavho ane a vha shaka na n̄anga ya sialala, vho tswa n̄wana wa vhukale ha n̄wedzi muthihi e hayani hawe. Mulandu wo mbo thuthwa ngauri n̄wana o mbo humiselwa hayani, ngeno khothe yo ya phanǀa na mulandu wa zwa u fhisa na u rwa muhumbulo muhulwane u wa u huvhadza muthu.⁶²

1 Vhuloi na zwitshavha zwa fhan̄o hayani

3.52 Mivhigo ya zwirathisi yo bulwaho afho n̄tha i sumbedza nga ha maitete na kupfesesele kwa vhuloi kha zwitshavha zwa fhan̄o hayani kha ǀa Afrika Tshipembe. Mivhigo ya zwirathisi i sumbedza-vho na vhushaka vhukati ha vhuloi na vhukoni ha u shumisa maanǀa a sa pfesesi (vhuloi) kha u vhaisa vhathu na ndaka yavho. Nga n̄nǀa ha mivhigo ya zwirathisi, kuhumbulele kwo ǀalesaho ndi kwa uri vhathu vhane vha pomokwa vhuloi kanzhisa ndi vhakegulu,⁶³ nahone vhane vha ita khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi kanzhisa hu vhaǀhan̄ga. Hu tendwa upfi vhathu vha ita vhuloi zwo vhangwa nga vhutshivha na vhutamatama.⁶⁴

3.53 Vhathu vhane vha pomokwa vhuloi kanzhisa ndi vhaaluwa (zwhulwanesa vhafumakadzi), naho hu na dziǀwe nyimele dzine vhathu vhaǀuku vha ǀi pomokwa-vho.⁶⁵ Vhathu vha anzela u pomokwa ngauri hu humbulelwa uri vho shumisa vhuloi kha uri vhone vhaǀe vha bvelele.⁶⁶

⁶² Independent online 'North West witchcraft case withdrawn.' 2 April 2015. Web.

⁶³ Van Wyk 2004 HTS 1210.

⁶⁴ Van Wyk 2004 HTS 1215.

⁶⁵ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 163.

⁶⁶ Ibid 164.

3.54 Musi vhathu vho livhana na nyimele ine vha tenda uri yo vhangwa nga vhuloi, vhathu vha anzela u dalela dziṅanga sa vhoramishonga, vhabvumbi, na ṅanga dza sialala, u itela u thivhela mashudumavhi kana u itela u fhelisa u seṅwa na u lwa na vhuloi.⁶⁷ Inwe ṅdila ine zwitshavha zwa lwa na vhuloi ngayo ndi u tou dzhia mulayo zwa vhea zwanḁani. Kha idzi nyimele, vhathu vha kwameaho nga u vha isala hune vha humbulela uri zwo itwa nga vhaloi vha nga lifhedza, zwo itwa nga muthu ene muṅe kana nga tshitshavha, nga u tou vhulaya kana u fhisa vhane vha khou humbulelwa uri vha a lowa kana u vha pfulusa afho muvhunduni. Thodisiso yo itwaho nga ṅwaha wa 2009 yo sumbedza uri lushaka lwa khakhathi lwo ḁoweleswaho ya u lwa na vhaloi ndi u kwashekanya ndaka, zwi tevhelwaho nga u pfuluswa nga swili.⁶⁸

3.55 Tshinwe tsho andesaho kha zwitshavha zwa fhanu hayani ndi mafhungo a u vhulaya hu tshi khou ṭodwa miṭuvha ya muthu. Izwi zwo ṭuṭuwedza uri Muhasho wa zwa Vhafumakadzi, Vhana na Vhathu vha re na Vhuholefhali vha ite khumbelo ya uri Khomishini i ite thodisiso nga ayo mabulayo. U vhulaya muthu hu tshi khou ṭodwa mushonga zwi kwama muvhulawa, hune nga murahu miṭuvha ya shumiswa u ita mushonga wa sialala, une wa ḁivhiwa nga ḁa upfi mushonga (*mut*). Mivhigo ya zwirathisi yo sumbedzwaho afho ṅṭha kha ḁino bammbiri na kha mulayo wa milandu i sumbedza myimele dzine khadzo zwipondwa zwa vhulawa nahone miṭuvha yazwo ya rengiselwa vhathu vhane vha ita mushonga ya u lafha vhalwadze.

3.56 Bammbiri-mviswa i rera nga vhuḁalo nga ha uri muvhuso wa demokirasi wo lingedza hani u lwa na khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi. Zwo sumbedzwa kha bammbiri-mviswa musi hu tshi tholwa Khomishini ya Thodisiso nga ṅwaha wa 1995 uri hu

⁶⁷ Van Wyk 2004 HTS 1217.

⁶⁸ Yaseen A *Witch hunts in modern South Africa: An under-represented facet of gender-based violence*, Fact Sheet, June 2009, Medical Research Council.

lavheleswe kha khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi na mabulayo a itelwaho u wana mushonga ngei kha vunḁu la Northern Province (line zwino la pfi Limpopo).⁶⁹Naho themendelo dza Khomishini ya Ralushai dzi songo shumiswa, ndi dza ndeme kha u pfesesa nga ha vhuloi na khakhathi dzi kwameaho kha nyimele ya Afrika Tshipembe.⁷⁰

3.57 Inwe ndingedzo nga muvhuso ya u lwa na thaidzo ya vhuloi na khakhathi dza vhuloi ho vha u bveledzisa Mulayotibe wa zwa Vhuloi wa Mpumalanga. Mulayotibe ho vha hu ndingedzo nga muvhuso wa vunḁu uri hu lwiwe na vhuloi, he vha vhona uri ho ḁalesa kha vunḁu. Zwa u bveledzisa uyu Mulayotibe zwo mbo fholodza nahone Mulayotibe wa sa fhedze wo itwa mulayo.

3.58 Vhuloi kha zwitshavha zwa fhanu hayani a vhu ḁoḁi uri vhu pfesese nga kha kuvhonele kwa lutendo lwa mvelele fhedzi, vhu tea u pfesewa na nga kha u ḁanganedza lutendo lwa vhurereli ngauri zwi na ndeme ya uri naa vhuloi vhu vhonwa nga nḁila ḁe. Olupona o sumbedza uri *“African spiritual experience is one in which the ‘divine’ or the sacred realm penetrates into the daily experience of the human person so much that religion, culture, and society are imperatively related.”* U ya nga Ellis and Ter Haar,

*There is widespread evidence that many Africans today continue to hold beliefs derived from traditional cosmologies which they apply to their everyday activities, even when they live in cities and derive their living from jobs in the civil service or the modern economic sector.*⁷¹

Tshiḁḁamennde itshi tshi sumbedza uri kuhumbulele kwa sialala ku kha ḁi dzhenelela nahone ndi kwa ndeme kha vhathu vha musalauno vha Afrika.

⁶⁹ Issue Paper 29 paras 2.100 to 2.113.

⁷⁰ Ralushai Commission of Inquiry (Chairperson Professor NV Ralushai) *Report of the Commission of Inquiry into Witchcraft Violence and Ritual Murders in the Northern Province of the Republic of South Africa* 1996. This paper refers to the Commission as ‘the Ralushai Commission’ and its report as ‘the Ralushai Commission Report’

⁷¹ Ellis S and Ter Haar G *Religion and politics in sub-Saharan Africa* (1998) at 177.

3.59 Nganetshelo dzi kha ḡi vha hone dzine dza ḡalutshedza uri sekithara ya vhurereli i farisa hani mafhungo a vhuloi. Phindulo dzi bva kha vha *African Indigenous Churches (AICs), mission churches, Pentecostal churches*, na vhorasialala. Kha vha AICs hu na lutendo luhulu lwa uri vhuvhi vhu hone. Vhuvhi uvho vhu dzhiiwa sa hone vhuloi. Kuhumbulele uku kwa vhuvhi ndi tshipiḡa tsha tsumbo nga zwa kereke, nahone zwi dzulela u sumbedzwa kha thero na dziḡwe ḡḡila dza vhudavhidzani. Nyombedzelo kha idzi kereke ndi dza u ḡḡama na u ḡḡisireledza kha masiandoitwa a vhuvhi. Miraḡo i ḡḡuwedzwa u shumisa ḡḡila dzoḡhe dzo itwaho nga kereke, u itela u ḡḡisireledza kha masiandoitwa a vhuvhi, na maḡwe maanḡa a lwaho na vhutshilo. Arali hu na o kavhiwaho (kwameaho)– ngauri maanḡa aya ha fhulufhedzei –hu na maḡwe maitele ane a itwa a u kunakisa na u fhodza vhatu vha dovha hafhu vha tshila vho takala. Kuitele kwa u fhodza a ku shumani na muthu fhedzi, hone ku shumana na fhethu hune muthu a dzula hone.

3.60 Kha kereke dza mishinari, hu tshi katelwa na *Methodist church* sa tsumbo, ho anza lutendo lwa zwa vhuloi. Vhunzhi ha vhatu vha tenda kha zwa uri vhuloi vhu hone fhedzi hu ḡi vha na vhaḡwe vhane vha timatima. A huna hune ha ambiwa nga ha vhuloi kha thero ya bivhili na kha vhuḡwe vhudavhidzani nga kereke. Hu na lutendo lwo phaḡalalaho lwa uri vhaḡwe hafha zwivhidzoni ndi vha kereke ya *Methodist* nga masiari fhedzi vhusiku vha vha Mazioni. Tshiḡḡamennde itshi tshi sumbedza ḡḡowelo ya vhaḡwe vhatu vha kereke hedzi khulwane vhane vha dalela kereke dza mazioni vho dzumbama vha tshi khou ḡḡa phodzo kana vhumorofita. Pfunzo ya kerekeni ya tshiofisi ndi ya uri vhuvhi vhu a vhonala nga u vha na vhusaḡhane na u kavhiwa nga madimoni, na uri thabelo ndi yone fhedzi ine ya pandela mimuya mivhi. Nga vhanga ḡa uri vhunzhi ha vhatu vha idzi kereke vho aluswa vhe fhethu hune lutendo kha zwa vhuloi lwo ḡalesa, madzuloni a u ya kha ḡanga dza sialala (vhane tshiḡwe tshifhinga vha dzhiiwa vha tshi imela “swina”), vha shavhela

kha zwa u dalela vha AICs, ngamaanda kereke dza mazioni. U dalela AICs na nanga dza sialala kanzhisa zwi itwa vhathu vho dzumbama.

3.61 Malugana na kere dza Pentecostal, lutendo lu fana na lwa vha AICs. Kereke dza madembe a u fhodza, u tou fana na Vhafunzi (*Pastors PFP Motsoeneng (Mboro)*),⁷² Lesego Daniel,⁷³ Chris Oyakhilome⁷⁴ na dziñwe nnzhi dzi a khwaṭhisa zwa lutendo lwa vhuloi. Vhañwe vhadzheni vha kereke vha vhudzwa uri vha na mirado ya zwipuka ngomu thumbuni dzavho, ngamaandesa sa dziñowa. U vha hone ha izwo zwipuka ngomu mivhilini yavho hu pfi zwo itwa nga vhaloi. Tshifhinga tshinzhisa uri vhaloi ndi vhone na u ambiwa zwa sa ambiwe. Kha kereke dzi fanaho na idzi, vhathu vha anzela u fhulufhedziswa uri vha do tsireledzwa kha vhuvhi hoṭhe hu tshi katelwa vhuloi.

3.62 Hu dovha ha vha na nganetshelo nga ha phindulo dza lutendo lwo bulwaho afho nṭha nga vhorasialala, vhane vha tenda kha vhuhone ha vhuloi, vhune ha ofhiwa. Tshigwada itshi tshi vhona vhuloi vhu tshi lwa na Mudzimu, vhukuma-kuma, na vhuhura-hura. Nyimele nnzhisa dzo ṭhaṭhuvhiwaho nga nanga dza sialala dzi kwama vhuloi. Nanga dza sialala, nga zwa u rerela, vha thusa vhaongiwa vhavho uri vha fhole kha zwe zwa itwa nga vhuloi. Dziñwe nanga dza sialala na vhaḍivhi vha sialala vha ombedzela uri hu na vhushaka vhukati ha vhuloi na *ukuthakatha*, na uri hezwo zwa u fhedzisela zwi kwama vhuvhi. Dziñwe nanga dzi ri sa izwi dzone dzi tshi fhodza, a dzi ḍivhi tshithu nga ha mushonga wa u vhulaya kana thengiso ya miṭuvha ya muthu. Vha dzhia mushumo wavho u wa u fhodza muthu, na uri izwi zwa mirado ya muthu zwi lwa na mushumo wa u fhodza.

⁷² Incredible Happenings Church.

⁷³ Rabbini Center Ministries.

⁷⁴ Christ Embassy.

2 Vhuloi sa ndila ya vhurereli

3.63 Vha zwiimiswa zwa *SAPRA* na *SAPC* kha zve vha d̄isa vha sumbedza uri nga ha vhuhone ha maitete a kwamaho maanda a sa t̄alutshedzei (vhuloi), kha zwiitshavha zwa Afrika. Vhathu vha itaho zwa vhuloi kha iyi nyimele vha vhu kwamanya na vhurereli havho. Vhathu vha vhurereli ha *Pagans* vha t̄oda tsireledzo nga fhasi ha Ndayotewa, na uri vhuloi vhu dzhiwe sa vhurereli ha vhathu vha lugwada lwonolwo lut̄uku.⁷⁵ Vhathu vha *Pagans* vha t̄alutshedza vhurereli sa vhurereli ha vhuvha vhu t̄honifhaho uri L̄ifhasi na zwithu (zviwumbwa) ndi zwiikhethwa. Vha tenda kha u d̄ivha mupo na u u tsireledza, na u renda Vhukhethwa nga ndila dzo fhambanaho.⁷⁶

3.64 Nga n̄wedzi wa Khubvumedzi 2007, vha *Pagans* Afrika Tshipembe vho t̄angana vha vhuedzedza maipfi “muloi” na “vhuloi” kha nyimele ya vhathu vha *Pagan*. Ndivho ya u vhuedzedza yo sendeka kha u d̄idzha vhe vhaloi vhone vhaṅe vha tshi itela u khwaṅhisa pfanelo yo tsireledzwaho kha ndayotewa na uri vha khou t̄oda Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi u tshi Fheliswa wa sa tsha shumiswa, ngauri u dzhia vhuloi hu zwiito zwa vhugevhenga kha la Afrika Tshipembe. Nyito nga vha *Pagans* i t̄anganedza kuhumbulele ku si kwavhuḍi nga u angaredza kwa zwa vhuloi Afrika Tshipembe sa izwi ipfi vhuloi li tshi livhanywa na vhugevhenga kana maitete mavhi.⁷⁷

⁷⁵ Leff D, Fontleve M and Martin L *APagan Witches Touchstone Witchcraft and Witch hunts in South Africa* 5.

⁷⁶ Ibid at 52.

⁷⁷ See paras 1.8 to 1.9 above. It is alleged that in 2008 the Department of Home Affairs approved the designation of Pagans as a religious organisation in accordance with the Civil Rights Union Act.

3.65 Vha *Pagans* vha t̄anganedza thaidzo dzi kwamanaho na u sa vha hone ha t̄halutshedzo ya ipfi vhuloi kha Mulayo, na thasululo dzo n̄etshedzwaho nga Khomishi ya Ralushai (Ralushai Commission) kha muvhigo wayo, na idzo dzi re kha Mulayotibe wa zwa Vhuloi wa Mpumalanga. Vha amba uri t̄halutshedzo dzi na thaidzo ngauri dzi khou dzhia sia.

3.66 Vha *Pagans* vha tenda uri vhadziavhurereli, kana vhane vha d̄idzha vhe vhaloi, vha tea u vha na vhuḍifhinduleli kha u fha t̄halutshedzo ya maipfi“vhuloi”na “vhaloi”.Zwo ralo, t̄halutshedzo ine vha t̄oda kha vhurereli havho i nga n̄dila i tevhelaho:

Witchcraft is an ancient religio-magical technique and modern pagan spirituality that employs the use of divination, sympathetic magic and pagan ritual practices.

3.67 L̄ikumedzwa l̄e l̄a itwa nga vha tshiimiswa tsha *Pagans* ndi l̄a uri hu songo vha na mulayo une wa itwa u tshi itelwa zwa vhuloi; madzuloni a mulayo, maitele a huvhadzaho a vhuloi a ḍo shumaniwa nao u ya nga mulayo-zwawo.

D Tsenguluso na themendelo

3.68 Makumedzwa na madzinginywa o d̄iswaho kha Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo uri hu itwe ino t̄hoḍisiso, makumedzwa o t̄anganedzwaho a tshi khou fhindula zwe zwa ambiwa kha bammbiri-mviswa, na t̄hoḍisiso yo itwaho u itela u pfesesa nga ha vhuloi hu na zwe a bvukulula/pengula. Aya maitele a sumbedza tshikalo tsha lutendo nga vhathu kha l̄ifhasi musi ho sedzwa vhuloi vhune ha vha havhuḍi kana vuvhi zwi tshi kwama lutendo. Zwa uri vhuloi (maand̄a a sa t̄alutshedzei) ndi havhuḍi kana vuvhi zwi bva kha mvelele dza vhathu. Zwe zwa sumbedzwa nga vha *Pagans* ndi

zwa uri vhone khavho vhuloi ndi vhurereli nahone vhu si vhuvhi. Hu na makumedzwa o d̥iswaho ane a sumbedza uri kha Afrika Tshipembe, vhuloi vhu kwama zwoṭhe zwi re zwivhi–kana zwoṭhe zwine zwa vhaisa.

3.69 Zwe zwa d̥iswa kha Khomishini zwo sumbedza-vho na ṭhoḏea ya uri hu fhambanyiswe vhuloi ha vhatu vha *Pagans* na vhuloi ha u vhaisa vhahu (vhuvhi). Phambanyiso iyi ndi ya ndeme kha u vhona uri naa zwi a konadzea uri hu vhe na vhuloi vhune ha vhone nga hone huṅe, nahone vhu sa khou dzhiwa sa vhuloi vhune ha vhaisa (vhuvhi).

3.70 Tsha ndeme kha iyi ṭhoḏisiso, tshine tsha vha tsha u vusuludza Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi, hu na mbilo dzo d̥isendekaho kha u ita vhuloi hu pfanelo ya vhurereli yo tsireledzwaho kha Ndayotewa. Kha liṅwe sia, hu na ṭhoḏea ya u dzhiela nṭha pfanelo dza vhatu vhane vha ri u ita vhuloi na u tenda kha vhuloi ndi “sialala ya Vhurereli ha Afrika”kana mvelele, zwine zwo tsireledzwa nga Ndayotewa.

3.71 Musi Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo i tshi vhona ṭhoḏea ya u fhambanyisa vhuloi i tshi ṭoḏea, Khomishini i nga si dzhie fhasi zwa uri vhatu vhanzhi vha Afrika Tshipembe vha kwamea nga ndila i vhavhaho nga maitete a vhuloi .Zwe vhafaramikovhe vha sumbedza kha Khomishini zwi khwaṭhisedza uri vhuloi vhu khou tshinya vhutshilo ha vhatu vhanzhi vha sina mulandu zwitshavhani kha shango loṭhe. Nanga dza sialala, zwe vha d̥isa nga tshiimiswa tshavho tsha *THO*, vho khwaṭhisa uri hu na ṭhoḏea ya u shumana na khakhathi ine ya kwama zwa vhuloi. Mivhigo ya zwirathisi, sa zwo sumbedzwaho kha ino bambiri, yo ya phanḏa na u vhiga nga ha mafhungo a shushaho ane a kwama khakhathi dza zwa vhuloi kha zwitshavha. Khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi dzo ṭanganiwa nadzo nga zwitshavha zwa vhupo ha dziḏoroboni na vhupo ha mahayani. Mivhigo ya zwirathisi na vhuṭanzi ho sumbedzwaho Khomishini ya

Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo i bvukulula uri vhathu vha a pomokwa vhuloi, kana vha a kwamiwa nga khakhathi dza zwa vhuloi, vha fhedza vho fhiselwa dzinndu dzavho kana vha rwiwa kana vha tou vhulawa, na mivhili yavho ya tshewa na miṭuvha ya bviswa uri hu wanale mushonga.

3.72 Vhathu vhane vha kwameesa nga vhuloi vhuvhi a vhana tsireledzo nahone vha ṭoda tsireledzo. Ṭhodiso yo itwaho na makumedzwa/madzinginywa e a ḡiselwa Khomishini a sumbedza uri vhafumakadzi na vhana ndi vhone vha kwameesaho nga khakhathi dza zwa vhuloi. Vhana vho vhulawa na mivhili yavho ya tshewa ndivho i ya u wana mushonga. Vhafumakadzi na vhaaluwa vha anzela u pomokwa vhuloi, izwi zwa ita uri vha rwiwe, vha vhulawe, kana vha pfuluswe (pandelwe muvhunduni).

3.73 Khomishini ya Afrika Tshipembe ya Mvusuludzo ya Mulayo i dzhiela nṭha mihumbulo yo fhambanaho yo bvaho kha avho vhe vha ḡisa madzinginywa/makumedzwa malugana na uri naa hu tea u vha na mulayosiṅwa wa u langula maitete a vhuloi vhuvhi naa. Roṭhe ri a zwi ḡivha uri musi vhaṅwe vhafaramikovhe, u tou fana na vha Dzangano ḷa Nanga dza Sialala, vhane vha vhilaela nga u shaea ha mulayo une wa tsireledza vhathu vha sina mulandu vhane vha pomokwa uri vha a lowa na u pfisa vhuṭungu vhathu vho wanwaho mulandu wa u lowa, vhaṅwe –u tou fana na vha tshiimiswa tsha SAPRA, SAPC na Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu– vha amba uri a hu tei u vha na mulayo wa u langula vhuloi. Kha uyu muhumbulo wa u fhedzisela, muhumbulo wa vhaṅwe ndi wa uri milayo yo no ḡi vha hone ine ya langula zwa dzikhakhathi dzi fanaho na u vhulaya, u rwa, na u fhisa. Vhaṅwe, sa vha Khomishini ya Ndinganelo ya Mbeu, vha na muhumbulo wa uri arali vhuloi ha dzhiwa sa vhugevhenga, zwi ḡo konḡa u ḡivha uri zwiito zwa vhuloi ndi zwifhio.

3.74 Ndi zwavhukuma uri mulayo-zwawo na muṁwe milayo i hone ine ya shumana na zwiito zwi vhaiṣaho zwine zwa kwama vhuloi. Fhedzi mbudziso ndi ya uri naa iyo milayo yo lingana naa u nga tandulula thaidzo ye ya vha hone vhathuni lwa muṁwaha minzhi-minzhi. Zwa uri Khomishini i tea u lavhelesa na u ita themendelo kha iyi ṭhoḍisiso malugana na uri naa iyo milayo yo lingana naa kha u tandulula thaidzo zwo rerwa kha ili bammbiri.

3.75 Milayo a yo ngo vhuya ya thusa zwitshavha kha u fhelisa khakhathi dzi kwamaho vhuloi vhuvhi. Zwavhukuma ndi uri izwi zwi ṭoḍa u lavheleswa, u itela u vhona uri mulayo u thusa hani nga ṁḍila ya khwiṁe.

3.76 Inwe ya dzithaidzo dzine dza tea u kundwa kha honohu u ita ndaulo, arali iyi ya vha ṁḍila ine ya ḍo tevhelwa, hu ḍo vha u ṭalutshedza maipfi “vhuloi” kana “vhuloi vhune ha vhaiṣa”. Izwi ndi zwine ṭhoḍisiso ya ḍo lavhelesesa khazwo. U fha ṭhalutshedzo ya uri vhuloi vhune ha vhaiṣa ndi mini zwi nga si thivhelwe, sa izwi zwi zwa ndeme u wana zwine zwa fana kha vhafaramikovhe vhoṭhe vha kwameaho uri hu kone u vha na u ya phanḍa. Khomishini i khou ṭanganedza uri hu na vhukonḍi ho vhonehlo ha u fha ṭhalutshedzo ya ipfi vhuloi. Naho hu na idzo khaedu, Khomishini i khou themendela ṭhalutshedzo i tevhelaho sa yone ine ya ḍo tea u tevhelwa u itela ndivho dza ino ṭhoḍisiso na dziṁwe themendelo dzo teaho:

- ‘Vhuloi vhune ha vhaiṣa’ zwi a mba u shumisa ṁḍila i si ya mupo kana vhuloi (zwithu zwi sa ṭalutshedzei) (hu nga vha zwi tshi kwama zwithu zwa tshivhumbeo tshine tsha kwamea kana tshi sa kwamei) kha u shushedza, kana u vhanga,
- (i) Lufu kana fuvhalo kha kana vhulwadze kana vuhole kha muthu muṁwe na muṁwe; kana
 - ii) U kwashekana kana u xeelwa nga kana u kwashekanya ndaka inwe na inwe; kana

(iii) U shumisa lutendo na maitete a kwamaho vhuloi vhu vhaishaho kha u dzhenisa mutsiko wa muhumbulo kana nyofho.

3.77 Thodisiso yo itwaho yo kunga Khomishini uri i tende uri hu na maitete ane a vhaisha vhatu a vhuloi, ane ayo maitete a na masiandoitwa a si avhugi kha zwitshavha. Khomishini i themendela uri hu itwe mutevhe une wa sumbedza maitete a vhaishaho ane a tea u langulwa. Kha thaidzo dzi kwamaho u itwa ha uyu mutevhe, Khomishini i khou dzinginya uri mutevhe u tea u vha khethekanyo dza maitete a vhaishaho dzine dza nga vha dzo no gi sumbedzwa; nga inwe ndila, mutevhe wo ambiwaho a u tei u vha wo gumaho ngauri hu nga vha na dziinwe tshanduko matshelo. Kha izwi, Khomishini i themendela uri vhugevhenga kana maitete a vhaishaho ane a tea u vha nga fhasi ha ndaulo ndi a tevhelaho: zwa u pomoka vhuloi, zwa u sumba vhaloi, vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi vhu vhaishaho, na u vhulaya ndivho i ya u ita mushonga nga mituvha ya muthu.

3.78 U bva kha khethekanyo dzi re afho ntha, muthu u a zwi vhona uri zwiinwe zwo iledzwaho zwi khagala, u tou fana na zwa u pomoka vhuloi, u sumba muloi, na u vhulaya ndivho i ya u ita mushonga nga mituvha ya muthu. Khethekanyo i kwamaho vhugevhenga ha vhuloi vhu vhaishaho a iho khagala. Khomishini i vhona uri hu na nyimele dzine khadzo vhatu vha tenda nahone vha tanziela uri vho lowa vhanwe, zwenezwo-ha ili sia na lone li tea u lavheleswa. Thasululo yo dzinginywaho a i tei u vhona vhugevhenga avho vhane vha fhindula kha mushushedzi wa vhuloi, fhedzi hu gi nga na avho vhane vha shushedza uri vha do lowa vhanwe vha tea u dziwa vhe na mulandu. Ili sia li do senguluswa hafhu musi hu tshi itwa madalo zwitshavhani nga Khomishini nga tshifhinga tsha thodisiso.

NDIMA YA 4

NDANGULO YA VHULOI

A Marangaphanda

4.1 Mulayo une wa khou lavheleswa (tolwa) u ngomu kha mutheo une wa laela uri Ndayotewa ndi wone mulayo muhulwanesa kha shango, na uri mulayo une wa kuḁana na Ndayotewa u dzhiwa u si wa vhukuma (a u tei u shumiswa). Ndayotewa ndi ḁinwalwa ḁi sa fani na maḁwe maḁwalwa nahone Ndayotewa i tsireledza pfanelo dza vhadzulapo vha shango. Pfanelo ndi dza ndeme kha ḁhoḁisiso iyi nahone dzo tsireledzwa nga fhasi ha Ndayotewa. Vho thomaho na iyi ḁhoḁisiso vho amba uri Mulayo u khou vha thivhela u ḁhiphiḁa nga pfanelo dzavho dzo tsireledzwaho kha Ndayotewa – kha iyi nyimele, pfanelo dzavho ndi dza mbofholowo kha vhurereli, mbofholowo ya vhuḁibvukululi, ya u eḁana, tshirunzi, tsirereledzo, na pfanelo yavho ya u nanga na u ita zwine vha funa Afrika Tshipembe. Tsha ndeme ndi tsha uri itshi tshigwada mulayo u khou tshi thivhela u ḁhiphiḁa nga pfanelo dza zwa vhurereli. Tshiḁwe tshigwada tsha vhatu vhe vha ita uri hu vhe na iyi ḁhoḁisiso, vha amba uri idzi pfanelo dzi tea u vhambedzwa na tsireledzo ine ya fhiwa vhatu vhane vha vha zwipondwa zwa vhuloi.

4.2 Mulayo-zwawo na mulayo wa sialala na yone ndi ya ndeme kha iyi ḁhoḁisiso, sa izwi i tshi kwamea musi hu tshi ambiwa nga ha zwa vhuloi na/kana maitete ane a vhaisa. Mulayo wa zwa milandu wo rerwaho afho fhasi u ḁo sumbedza uri kha milandu i kwamaho vhuloi, zwine zwa khou ambiwa zwo sendekesa kha mvelele u fhirisa vhurereli. Kha iyo milandu, mbudziso ndi ya uri naa mvelele i nga shumiswa sa tshithu tsha u ḁiimelelea naa.

A zwiho khagala uri naa mulayo-zwawo wo itwa nga nḡila ine wa kona u dzhia uvhu vhuḡimeleli vhu tshipiḡa tsha Mulayo wa Afrika Tshipembe. Ho vhudziswa mbudziso nga ha uri naa uhu u ḡimelela hu tea u ḡivhadzwa sa vhuḡimeleli huswa, kana hu tea u vha tshipiḡa tsha vhuḡimeleli ha kale.

4.3 Zwitshavha zwo davhukaho fhanu zwo vha zwi tshi, na uri zwi kha ḡi, langulwa nga mulayo wa sialala, sa mulayo-zwawo— a u na khoudu. Ngauri lutendo kha zwa vhuloi lo sendeka kha lutendo lwa mvelele tshitshavhani, ngei kha vhupo ha mahayani, vharangaphanḡa vha sialala vha a dalelwa uri vha tandulule phambano dzi kwamaho zwa vhuloi. Tsha ndeme ndi tsha uri naa mulayo wa sialala u nga bveledziswa uri u shumane na mafhungo a kwamaho zwa vhuloi vhune ha vhaisa vhathu naa.

4.4 Kutshilele kwa zwitshavha ku kha ḡi vhuswa nga mulayo wa sialala, hune lutendo lwa mvelele lwa dzhielwa nḡha nga Ndayotewa, zwa vha zwa ndeme kha u pfesesa vhuloi kha tshitshavha tsha Afrika Tshipembe. Iyi khethekanyo i ḡo lavhelesa nyana nga ha musi hu tshi thoma u dzhielwa nḡha nanga dza sialala, dzine dza ita mushumo wa ndeme kha mafhungo a kwamaho vhuloi kha zwitshavha zwo davhukaho fhanu hayani.

4.5 Bammbiri-mviswa yo rera nga ha uri Khothe ya Ndayotewa yo shumana hani na pfanelo dza vhurereli vhu tevhelwaho nga vha si gathi. Zwe zwa swikelelwa nga khothe ya ndayotewa ndi zwa uri khothe yo ita uri hu vhe na u tsireledzwa ha idzo pfanelo. Izwi zwi amba uri u ita vhuloi hu nḡila ya vhurereli zwi tea u dzhielwa nḡha musi hu tshi tshewa uri naa vhuloi vhu tea u sa tendelwa nga mulayo.

4.6 Ndayotewa i a fha ndaela i kha vhuimo ha mashango a dzitshaka-tshaka. Khethekanyo ya 39 ya Ndayotewa, i amba nga ha Mulayotibe wa Pfanelo, mbetshelo dza hone dzi ri Afrika Tshipembe ḡi tea u lavhelesa kha mulayo wa mashango a dzitshaka-tshaka musi ḡi tshi ḡalutshedza Ndayotewa. Bammbiri-mviswa yo sumbedza tshiimo tsha

levheje ya mashango a dzitshakatshaka, nahone ha itwa mutevhe wa zwiimiswa zwa *United Nations (UN)* zwine zwa dzhiela n̄tha pfanelo ya vhurereli. Bammbiri yo bula na *the Universal Declaration of Human Rights (UDHR)* na *the Convention on Civil and Political Rights (ICCPR)*.

4.7 Atikili ya 18 ya *the UDHR* na mbetshelo ya uri muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo ya muhumbulo, luvalo na vhurereli. Izwi zwi katela pfanelo ya u shandukisa vhurereli kana lutendo; na mbofholowo, e ēthe kana tshitshavhani na vhañwe na kha phabuliki kana phuraivete, u itela u sumbedza vhurereli hau na lutendo kha u funza, u tevhedza maitete, u rerela na u tevhedza maitete a hone. Atikili ya 18 ya *the ICCPR*, i na mbetshelo-vho dza u tsireledza pfanelo dza vhurereli, u t̄t̄uwedza zwiimiswa zwa Muvhuso kha u t̄thonifha pfanelo dza vhadzulapo dza vhurereli.

4.8 Zwi tou vhofha uri musi hu tshi itwa n̄dila dza u tandulula thaidzo dza khakhathi dzi kwamaho vhuloi, ri tea u lavhelesa thandululo dzo itwaho nga *UN* dzine dza shumana na mafhungo a zwa u lowa. Bammbiri-mviswa yo bula nga ha u tholwa ha *the Special Rapporteurs* nga *UN* hu u itela u lwa na mabulayo a kwamaho vhuloi kha la Afrika. Thandululo dzo dzinginywaho nga *UN* dza u tandulula thaidzo ya vhuloi kha la Afrika dzi do dzhielwa n̄tha musi hu tshi itwa thandululo ine Afrika Tshipembe ya do dzi tevhela kha mulayo wa zwa vhuloi.

4.9 Vhupfiwa na zwishumiswa zwa mulayo zwo ambiwaho afha zwi a sumbedza uri hu t̄hat̄huvhiwe mutheo wa mulayo. T̄hoḍisiso i tea u sedza kha mulayo wa Afrika Tshipembe na kha milayo ya mañwe mashango kha dzhangone ayo mashango na one o t̄oḍavho u lwa na thaidzo ya vhuloi, khathihi na *WSA* (sa wone mulayo une wa lavheleswa) na miñwe milayo yo bveledzwaho Afrika Tshipembe, u itela u kona u pfesesa mushumo wa Mulayo.

lyi khethekanyo i netshedza tsaukanyo ya ndayotewa ya WSA u itela u fha tsivhudzo kha mafhungo ane Khomishini ya tea u a lavhelesa musi i tshi khou tōda thandululo ya thaidzo ye ya netshedzwa.

B Mutheo wa mulayo

1 Mutheo wa mulayo wa fhanu hayani

a) Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi wa 3 wa n̄waha wa 1957

4.10 Mulayo wo phasiswa nga n̄waha wa 1957, nahone wa khwiniswa nga min̄waha ya 1970 na 1997. Khwiniso ya Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi na Mulayo wa u Fhelisa Ndaṭiso ya u Rwa. Idzi khwiniso dza Mulayo a dzo ngo shumana na mafhungo mahulwane a re fhasi ha Mulayo, fhedzi ho vha u tou n̄an̄isa, na u engedza zwine zwa dzhiwa hu vhutshinyi nga fhasi ha Mulayo.

4.11 Mulayo u na khethekanyo n̄na nahone mbili dza idzi khethekanyo hu dzone dzi re na vhushaka na iyi t̄hoḍisiso. Zwi tea u d̄zhielwa n̄ṭha uri Mulayo a u na khethekanyo ya u t̄alutshedza mathemo; mashudumavhi izwi zwi kwama ipfi, “vhuloi”, line la vha lone la ndemesa kha vhutshinyi hoṭhe. Ili ipfi (vhuloi) a lo ngo t̄alutshedzwa. Vhuṭudze-ṭudze uvhu vhu kwama na maṇwe mathemo o shumiswaho kha Mulayo, ane a nga vha na t̄halutshedzo n̄nzhi-n̄nzhi arali a songo t̄alutshedzwa.

4.12 Mbetsshelo dza khethekanyo 1 na 2 dzi na vhushaka na iyi thodisiso, sa izwi dzi na khethekanyo dzi ambaho nga vhudifari ho iledzwaho u ya nga Mulayo. Khethekanyo idzo dzi amba nga ha vhudifari ho iledzwaho, nahone vhune ha nga ita uri muthu a vhe na mulandu wa vhutshinyi. Idzi khethekanyo dzi na mbetsshelo dzi tevhelaho (zwo ombedzelwa):

1 Vhutshinyi vhu re na vhushaka na maitete a zwa vhuloi na maitete a fanaho na hone vhuloi

Muthu muñwe na muñwe ane—

- a) a vhudza muñwe uri ndi ene a ne a khou vhangana, nga u lowa, zwine zwa ita uri muñwe a lwale kana a vhaivale kana hu vhaivale muthu kana tshinwe tshithu, kana u bula dzina la muñwe muthu kana u sumba muñwe uri ndi muloi;
- b) kha nyimele dza u sumbedza uri muthu u khou tenda/tanziela uri ndi ene ane a khou shumisa maanda a vhuloi, u vhangana lufu, u vhaiva, vhwadze kha, u kwasha kana u ngalangala ha muthu kana tshithu kha muthu ufho na ufho;
- c) a thola kana u toda dokotela ane a lowa, musumbavhaloi kana muthu ufho na ufho kana u sumba uri muñwe ndi muloi;
- d) a tenda uri u a divha nga ha vhuloi, kana u shumisa thangu, na u eletshedza muñwe uri hu lowiswa hani, hu vhaiva vhañwe nga ndila de kana tshithu tshi kwashiswa hani, kana u nea muthu zwithu zwi ngaho maitakhole a vhuloi;
- e) musi o eletshedzwa nga dokotela wa muloi, musumbavhaloi kana muñwe muthu kana o disendeka nga ndivho-khole i kwamaho vhuloi, a shumisa kana a vhangana uri hu shumiswe ndila ine, u ya nga iyi ngeletshedzo kana lutendo lwawe, zwa vha zwi tshi itelwa u vhaiva muñwe muthu;
- f) a tshi khou itela malamba a ita u nga u khou shumisa vhuloi kana, kana a nga u a porofita nga u vhudza muthu mashudu, kana u ita u nga vhwakoni have kana ndivho yawe i nga ita uri tshithu tsho xelaho kana tsho tswiwaho tshi dovhe tshi wanale.

u na mulandu wa vhutshinyi nahone u tewa nga u vhwakoni mulandu—

- (i) aralu hu mulandu wa vhutshinyi ho sumbedzwaho kha pharagirafu ya (a) kana (b) arali muthu wa hone ane a khou ambiwa malugana na uvho vhwakoni ho itwaho, a vha o vhwakoni, kana hune muhwelwa wa hone ha vha hu na tsumbo ya uri u na ndowelo kana u divhelwa vhwakoni ha vhuloi kana u sumba vhaloi, u tea ya dzehle lwa minwaha i sa paqi 20;

- (ii) arali hu vhuñwe vhukhaki ho ambiwaho kha phara yo bulwaho, u a lifhiswa kana u valelwa tironngoni lwa miñwaha i sa paḍi fumi;
- (iii) arali hu vhukhaki ho ambiwaho kha pharagirafu ya (c), (d) kana (e), u lifhiswa tshelede i sa fhiriho rannda dza maḍana maḍanu kana u valelwa tironngoni lwa miñwaha i sa paḍi miḍanu, kana a pfiswa vhuḵungu nga u lifha na u valelwa dzhele;
- (iv) arali hu vhutshinyi ho ambiwaho kha pharagirafu ya (f), u tea u lifha tshelede i sa fhiriho rannda dzi sa fhiriho maḍana mavhili kana u valelwa dzhelelwa tshifhinga tshi sa fhiri miñwaha mivhili.

2 Mahumbulelwa

Hune muthu ane vhukhaki ho ambiwaho kha phara ya (a) kana (b) ya khethekanoy ya 1 vhutshinyi uvho ha ri musi ho itwa, muthu a vbulawa, hu ḍo humbulelwa, u swika zwi tshi vhoneala, uri muthu o vbulawa zwo itiswa nga honoho vhutshinyi.
[zwo ombedelwa]

4.13 Vhutshinyi ho sikwaho nga khethekanyo ya 1 ya Mulayo vhu iledza vhuḍifari vhu re na vhusaka na zwithu zwo vhalaho, sa zwo ambiwaho nga hazwo kha phara dza sumbe dzi tevhelaho (u bva kha phara ya 4.14 u swika kha 4.19). Khethekanyo ḥulhu ya (a) i khou iledza muthu muñwe na muñwe a tshi pomoka muñwe uri u khou shumisa vhuloi ha u vhangha vbulwadze kana fuvhalo kana tshinyalelo kha muthu kana tshithu, kana u bula dzina kana u sumbedza uri muthu ndi muloi. Iyi nyiledzo i katela nyimele dza u sumba vhaloi, kana u zwima vhaloi, hune vhatu vha pomokwa uri vha khou vhaisa vhañwe nga u vha lowa.

4.14 Khethekanyo ḥukhu ya (b) i iledza muthu muñwe na muñwe uri a songo ḥanziela kana u ita khole uri ene u shumisa vhuloi, ha u vhangha lufu kha, u vhaisa kana u ḥungufhadza vhañwe, u lwadza, u tshinyadza kana u ngalangadza muthu muñwe na muñwe kana tshithu kha vhañwe vhatu. Iyi mbetshelwa i kwama “madoketala vhana vha lowa.” Uri hu vhe na u pfukekanywa ha iyi mbetshelo, vhuḍifari ha “dokotela wa muloi” i tea u vha yo vhangha fuvhalo sa lufu, vbulwadze, tshinyalelo kana u ngalangala ha muthu kana tshithu.

4.15 Khethekanyo ̣hukhu ya (c) i shumana na nyimele dzine muthu a thola kana a shumisa tshumelo i bvaho kha “dokotela wa muloi ”kana “musumbavhaloi” kana muthu muñwe na muñwe ane a nga bula dzina kana “u femba” muloi. Kha iyi nyimele,vhukhakhi vhu vha ho itwa musu muthu a tshi renga tshumelo ya muthu sa dokotela wa muloi uri a eletshedzwe malugana na u sumba muloi (u vhonisa).

4.16 Khethekanyo ̣hukhu ya (d) i iledza nyimele dzine muthu a ̣anziela uri ene u na n̄divho nga ha vhuloi kana u shumisa ̣hangu dza u tsivhudza vhatu uri hu lowiswa hani kana hu vha iswa hani vhañwe, kana tshithu tshi tshinyadzwa hani, kana maitakhole a zwa vhuloi.

4.17 Khethekanyo ̣huhu ya (e) i iledza vhuloi. Zwine zwa khou iledzwa ndi nyimele ine muthu, musu o eletshedzwa nga dokotela wa muloi, musumbavhaloi kana muñwe muthu, kana muthu a ita u nga u ̄ivha nga ha vhuloi, a shumisa kana u vhangwa zwa u shumisa n̄dila ifhio na ifhio ine zwi tshi ya nga iyo ngeletshedzo kana lutendo lwa ene muñe, zwa vhonele zwi tshi vha isa muthu kana u tshinyekanya muthu kana tshithu. Zwine zwa khou iledzwa ndi u ita vhuloi, kana u ita vhuloi muthu o eletshedzwa nga muñwe muthu (sa dokotela wa muloi kana musumbavhaloi).

4.18 Khethekanyo ̣hukhu ya (f) i katela avho vhatu vhone, vha tshi itela malamba, vha ita u nga vha a lowa kana vha ita u nga vha na n̄divho ya vhuloi na u shumisa maanda a mupo sa vhuloi, uri vha wane murahu tshithu tsho xelaho kana tsho tswiwaho.

4.19 Khethekanyo ya 1(i) i ri ndi vhutshinyi hafha hune muthu a vhulawa zwo itwa nga vhūdifari ho iledzwaho u ya nga khethekanyo ̣hukhu dza (a) kana (b), kana hune muhumbulelwa a vha na dumo ̄a u sumba muloi. Tshigwevho tsha vhutshinyi ha ino

khethekanyo tshukhu tshi a vhavhesa ngauri ndi miṅwaha ya 20 muthu a dzhele. Iyi mbetshalo i tumana na khethekanyo ya 2 ya Mulayo, ine ya vhea la uri muthu a vhulawa zwo itiswa nga vhudifari ho iledzwaho u ya nga khethekanyo tshukhu dza (a) kana (b), nga nnda ha musu ho vha na inwe tsumbo, uri muthu u do hambulelwa uri lufu lwo vhangwa nga zwiito zwo iledzwaho.

4.20 Mulayo, u tou fana na miṅwe milayo kha Dzhanggo la Afrika na huṅwe-vho, u iledza vhuloi na zwiito zwi re na vhushaka na vhuloi. Tshigwevho tsha u dzula dzhele tshi vhavhaho na milifho zwi do hweswa muthu ane a tshinya.

4.21 Vhugvehenga vhune ha gwevhisesa nahone vhu dzhiwaho sa vhuhulusa nga Mulayo ndi vhu re kha mutevhe wa khethekanyo tshukhu dza (a) na (b). U ita uvhu vhugvehenga, mupomokwa u vha a khou toda u dzula dzhele miṅwaha i sa fhiri fumi, kana mulifho wa R200 000.00. Hune muthu a vha o vhulawa zwo itwa nga vhugvehenga, tshifhinga tsha u dzula dzhele tshi engedzwa nga miṅwaha ya 20.

4.22 Vhugvehenga vhu kwamanaho na vhutshinyi vhu re kha mutevhe wa khethekanyo tshukhu dza (c), (d) kana (e) tshigwevho tsha hone tshi ya swika miṅwaha mitanu, kana mulifho wa R100 000.00. Malugana na vhugvehenga vhu kwamaho vhutshinyi ha khethekanyo tshukhu ya (e), vhu katelaho u kwamea ha dokotela wa muloi kha vhugvehenga, arali mupondwa o vhulawa zwo itwa nga uvho vhugvehenga, zwenezwo-ha khethekanyo tshukhu ya (i) i do shumiswa nahone tshifhinga tsha u dzula dzhele tshi nga engedzwa nga miṅwaha i sa fhiri ya 20.

4.23 Vhugvehenga ho itwaho nga fhasi ha khethekanyo tshukhu dza (f) ndatiso ya hone ndi tshukhu; tshifhinga tsha hone ndi miṅwaha mivhili dzhele, na mulifho wa R40 000.00. Iyi

khethekanyo tshukhu i nga d̄isa ndaṭiso ya khethekanyo tshukhu ya (i), hune ndaṭiso i nga vha tshifhinga tshi sa fhiriho miṅwaha ya 20 arali ho vha na u thusedzwa ha muhwelelwa, ha vha na u vhulawa ha muthu.

4.24 Mbetshelo kha Mulayo, na ndaṭiso dza u ita zwiito zwo iledzwaho, zwi sumbedza zwe vhusimamilayo ha tshifhinga itsho ha vhonisa zwone vhuḍifari uhu ho iledzwaho. Zwiṅwe zwine zwa tea u lavheleswa ndi vhutshinyi vhu dzhiiwaho ho hula u ya nga Mulayo, vhune ha vha ha u pomoka vhuloi na u zwima vhaloi. Idzi dzo vha thaidzo khulwane nga tshifhinga tsha musu Mulayo u tshi phasiswa nahone na ṅamusu izwi zwi kha d̄i vha na masiandoitwa a si avhuḍi.

4.25 Vhugvehenga vhu itwaho u ya nga khethekanyo tshukhu dzi shumanaho na vhuloi, u sumba muloi, na u shumisa tshumelo dza madokotela vha vhaloi zwi ṭoḍa u ṭhaṭhuvhiwa zwavhuḍi, ngamaanda ho sedzwa Ndayotewa na zwine ya ṭoḍa zwone. Kha Afrika Tshipembe ḵa zwino hu na khethekanyo dza tshitshavha, u fana na vhatu vha *Pagans* na madokotela vha vhaloi (vhane zwino vha d̄ivhiwa nga ḵa uri ndi ṅanga dza sialala), vhane vha ṭoḍa u ita vhuloi sa vhurerele havho kana mvelele yavho— sa pfanelo dzavho dzo tsireledzwaho nga Ndayotewa. Zwine ṅanga dza sialala dza ita musalauno zwi tea u vhonwa nga kha Mulayo wa Vhashumi vha Mutakalo vha Sialala⁷⁸une a u languli fhedzi uku kuitele, u dovha hafhu wa lavhelesa-vho idzi ṅanga dza sialala sa tshipiḍa tsha sisiṭeme khulwane ya mutakalo. Zwa u zwima vhaloi kana u sumba vhaloi ndi thaidzo khulwanesa, sa zwe zwa khwaṭhisedzwa kale. U ṭhonifihiwa ha Mufhaṭutshedzwa Vho-Daswa zwa zwino-zwino nga vha kereke (*Catholic Church*) zwi ri humbudza nga ha u zwima vhaloi kana zwenezwi zwa u sumba vhaloi uri zwo vha na masiandoitwa mavhi tshifhingani tsho fhelaho na uri hezwi zwithu a zwo ngo shanduka na kha Afrika

⁷⁸ Act 22 of 2007. This Act will be briefly discussed below.

Tshipembe ja namusi.⁷⁹Ndayo dzi re kha khethekanyo tshukhu i shumanaho na tshumelo dza nanga dza sialala dzi tea u sedzuluswa, ngauri musi vhathu vha tshi shumisa idzo tshumelo vha zwi ita sa lutendo lwa vhurereli havho ho tsireledzwaho nga Ndayotewa.

4.26 Vhupfiwa vhu re kha phara ya 4.25 vhu nga shuma kha vhuḽifari ho iledzwaho vhu re na vhushaka na u shumiswa ha vhuloi – tshithu tshine vhathu vha *Pagans* na nanga dza sialala vha zwi ita.

4.27 Aya maambiwa a mbetshelo dza Mulayo na masiandoitwa kha avho vha pfukaho mulayo a sumbedza uri zwi na vhukonḽi vhungafhani uri khothe i shumane na mafhungo a vhuloi, ngamaanda ho sedzwa ndayotewa.

4.28 Khothe dzi shumana na milandu minzhi i kwamaho zwa vhuloi, miḽwe milandu mivhili yo ambiwaho nga hayo kha bammbiri-mviswa. Milandu yo ambiwaho nga hayo kha bammbiri yo sumbedza uri naa khothe dzo dzhiela nḽha vhuḽiimeleli ha u ita vhuloi sa mvelele naa. Kha vhuvhili a iyi milandu, khothe a yo ngo tḽanganedza uri vhuloi vhu a itwa sa tshipiḽa tsha mvelele.

4.29 Hu tshi tḽolwa milandu hu tshi itelwa ndivho ya iyi bammbiri, zwo vhonala uri hu na tshaka mbili khulwane dza milandu dzine khothe dzo i shuma. Mulandu wa avho vhe vha vhonwa mulandu wa vhugevhenga vhu langulwaho fhasi ha mulayo wa vhugevhenga, na iyo milandu ye vho pomokwaho vho vhonwa mulandu u ya nga Mulayo une wa khou tḽolwa

⁷⁹ On 13 September 2015, the Catholic Church celebrated the anointing of Mr Daswa as a saint. He was a teacher in the then Northern Province (now Limpopo). He was murdered on 2 February 1990 by members of his community, for refusing to accept the power of witchcraft or to participate in witch-finding. On 22 January 2015, Pope Francis authorised the Congregation for the Causes of Saints to promulgate and decree the martyrdom of Benedict Daswa. This process led to the beatification, which is public recognition by the Catholic Church that Benedict Daswa is “a blessed martyr of Christ and intercedes in heaven before God for the needs of God’s people”.

zwino. Mulayo wa zwa milandu na wone u sumbedza uri milandu minzhi, mafhungo o shunwaho a kwama u bula madzina a vhathu vha pomokwaho vhuloi, u vhulaya muthu a tshi khou ditsireledza uri a sa loiwe, na u vhulaya muga hu u toḡa miṭuvha ya mushonga. Idzi khethekanyo dza milandu, na mvelelo dza hone, zwi ḡo ambiwa afho fhasi.

4.30 Khethekanyo ya u thoma ndi milandu ya u pomoka muṅwe muthu vhuloi ine milandu iyi yo iswa khothe, nahone muhwelelwa o vhonwa mulandu u ya nga Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi. Kha milandu ine muhwelelwa o vhonwa mulandu wa u pomoka muṅwe vhuloi, khothe yo ombedzela vhuhulu ha uho u pomoka na ndeme dza u tsireledza tshitshavha malugana na vhathu vho sumbiwaho uri ndi vhaloi. Kha mulandu wa *S v Phalane*,⁸⁰ vhahwelelwa vho vhonwa mulandu nahone vha gwevhelwa vhutshinyi nga fhasi ha khethekanyo ya 1(a) ya Mulayo. Vhahwelelwa vho vha vhe vhadzulapo vha zwitentsini vhe vha pomoka muthu (muhweleli) vhuloi, nga murahu ha musi muraḡo wa tshitshavha o lovha. U pomoka vhuloi a zwo ngo thoma na muhwelelwa, sa izwi mafhungo a muhweli o ambiwa ngao muṭanganoni wa vhadzulapo na uri mufu o vha o kaidziwa vhuloi vhune a khou ita. Hu si kale nga murahu ha u lovha ha mudzulapo, muhwelelwa o mbo ya kha muhweleli a isa phanḡa na u mu pomoka. Ho ḡo rambiwa na tshitshavha uri tshi kuvhangane henengei muḡini wa muhweleli, nahone nga murahu mudavhini wa mitambo, he vhadzulapo vha mbo fhisa muhweleli (tshipondwa). Khothe Khulwane yo pfa yo fushea nga u vhonwa mulandu na u gwevhiwa ha muhwelelwa nga khoṭhe ṭhukhu, ye ya ita uri muhwelelwa a lifhe R3 000.00 kana a dzule miṅwedzi miraru dzhele kha muṅwe na muṅwe wa vhahwelelwa. Kha mulandu wa *S v Mashimbye*,⁸¹ muhwelelwa o ita vhukhaki u ya nga khethekanyo ya 1(a) ya Mulayo a fhasi ha ṭhuṭhuwedzo ya u kambiwa tshoṭhe. Muhwelelwa o ḡo gwevhiwa miṅwaha ya fumi dzhele. Khothe Khulwane yo amba uri tshigwevho nga khothe ṭhukhu tsho hulesa, sa izwi tshigwevho tsho randelwaho u ya nga

⁸⁰ [2005] JOL 14525 (T).

⁸¹ [2005] JOL 16159 (T).

Mulayo tshi sa fhiri miṅwaha ya fumi. Musi kotho i tshi fhungudza tshigwevho tsha vha miṅwaha miṅa, ngeno inwe hafu yo tou laṅwa kule, Kotho yo sumbedza uri muhwelelwa o vha o kambiwa musu a tshi ita vhukhaki. Naho yo ṅanganedza vhuhulu ha vhutshinyi vhune muhwelelwa a khou vhonwa hone, na u tenda uri muhwelelwa u tea u pfiseswa vhuṅungu, Kotho yo sumbedza uri tshiimo tshawe tsha muhumbulo tshi tea u dzhielwa nṅha. Kha mulandu wa *S v Maluleke*,⁸² muhwelelwa o vhonwa mulandu u ya nga khethekanyo ya 1(a) ya Mulayo, sa izwi o pomoka muhweleli vhuloi nga murahu ha musu o livha muhweleli uri o doba mulenzhe wa ṅwana wa muhwelelwa. Muhwelelwa o ḡo gwevhiwa ṅwaha muthihi dzhele, nahone muhwelelwa a ita aphili. Kotho a yo ngo fushea nga tshigwevho tshi vhavhesaho, fhedzi yo sumbedza uri mulandu ndi muhulwane. Kotho yo ombedzela nga vhuṅungu vhu pfiwaho nga vhathu vhane vha pomokwa vhuloi, zwine zwa katela “u shoniswa, u huvhadzwa na u vhulawa nga zwitshavha.”

4.31 Naho vhutshinyi u ya nga khethekanyo ya 1(a) vhu tshi gwevhelwa tshigwevho tshi sa fhiriho miṅwaha ya fumi dzhele, tsheo dza kotho kha milandu yo ambiwaho afho nṅha dzo fhambana. Zwigwevho zwo itwaho zwo vha zwa miṅwedzi ya fumi dzhele, miṅwaha miṅa, na ṅwaha muthihi. Naho kotho dzo ṅanganedza uri vhugevhenga ho itwaho nga vhahwelelwa ndi vhuhulwane, kotho dzo vhonala dzo ḡilugisela u thetshesela nyimele dzine dza nga ita uri tshigwevho tshi vhe tshitu kha vhutshinyi ho itwaho.

4.32 Khethekanyo ya vuvhili i katela u vhulaya muhumbulo muhulwane u wa u ḡitsireledza kha vhuloi, kana hune ha vha ho tou huvhadzwa muhweleli (vhahweleli). Kha mulandu we wa ḡiswa kha Khethekanyo ya Vhaaphili, muhwelelwa o vhulaya muṅwe muthu – ane a vha mudzulatsini–ngauri muhwelelwa o vha na lutendo lwa vhuloi. Kotho

⁸² [2007] JOL 19283 (T)

yo t̄anganedza uri muhwelelwa o vha na lutendo kha zwa vhuloi musi a tshi iita vhutshinyi uvho, izwi zwa ita uri tshigwevho tshi leludzwe⁸³Khothe t̄hukhu yo vha yo gwevha muhwelelwa u dzula dzhele miñwaha ya fumi. Musi hu tshi fhungudzwa tshigwevho tsho mbho vha miñwaha miña dzhele, Khothe kha aphili yo t̄anganedza uri zwi a pfala uri muhwelelwa o vha na lutendo kha zwa vhuloi, musi a tshi rema muhura wawe nga mbaḡo—we a mu rema a khou ri u khou rema mulemalema. Khothe a dzo ngo t̄wa dzi tshi tevhelela kuhumbulele ku p̄adzaho musi dzi tshi shumana na milandu ya khakhathi dza zwa vhuloi. Kha mulandu wa *S v Phama*,⁸⁴ muhwelelwa o vhulaya mufu nga murahu ha u eletshedzwa nga dokotela wa muloi (ñanga) uri mukene ndi ene o lowaho shaka ḷawe (muhwelelwa). Khothe a yo ngo t̄anganedza uri u tenda kha vhuloi zwi nga ita uri muthu a ite uvho vhutshinyi. Khothe yo sumbedza uri ndivho ya u vhulaya ndi ya u lifhedza, hu si lutendo kha zwa vhuloi. Khothe yo khwaḡhisedza tshigwevho tsho itwaho nga khothe t̄hukhu tsha miñwaha ya 12 u dzula dzhele. Kha mulandu wa *S v Latha*,⁸⁵khothe yo shumana na mulandu wa u vhulawa ha mukegulu nga vhaḡulu vhawe. Muvhulawa (tshipondwa) o vha a khou pomokwa uri o lowa shaka ḷo lovhaho zwo itwa nga u loiwa. Muñwe wa vhahwelelwa o ya ñangani, a eletshedzwa uri mufu o tou loiwa. Khothe yo ḡo gwevha muhwelelwa wa u thoma na wa vhuvhili miñwaha ya 20 na miñwaha ya 15 u dzula dzhele. Khothe yo lavhelesa mbuno ya uri vhahwelelwa vho ita vhugevhenga ngauri mufu o vha a khou shushedza mutakalo wa muḡa. Khothe yo dzhiela nḡha na u thithisea ha kuhumbulele kwavho zwo itwa nga zwikambi musi vha tshi ita vhugevhenga.

4.33 Khethekanyo ya vhuraru i amba nga milandu i kwamaho u vhulaya ndivho hu wana miḡuvha (miraḡo) ya u ita mushonga. Afha ndi hune miraḡo ya muthu ya tumulwa musi

⁸³ *S v Netshivha* 1990 (2) SACR 331 (A).

⁸⁴ 1997 (1) SAR 485 (E).

⁸⁵ 2012 (20) SACR 30 (ECG).

mupondwa o no vhulawa ndivho i ya u ita mushinga nga miṭuvha iyo. Kuitele kwo thomiwaho kha iyi milandu, sa zwe zwa ambiwa nga hazwo kha phara i tevhelaho, ndi kwa uri khothe dzo fhambanyisa vhukati ha milandu ine u vhulaya zwa vha zwi sa khou itelwa u dṭitsireledza kha vhuloi, fhedzi u vhulaya zwa vha zwi khou itelwa u bindula, na iyo milandu ye ya itwa nge muhwelelwa a vha a khou tenda kha zwa vhuloi. Khothe dzo vhilaela nga milandu ye mabulayo a vha o tou thoma a dzudzanywa (vhambelwa maano).

4.34 Kha mulandu wa *S v Alam*,⁸⁶ muhwelelwa o dalela ṅanga ya sialala, ye ya fhulufhedzisa masheleni a u renga malofha a muthu ane a khou ṭoḍea. Naho khothe yo ṭanganedza uri vhugevhenga a ho ngo tou dzudzanywa, khothe a yo ngo wana vhuṭanzi ha u sumbedza uri muhwelelwa lutendo lwawe lwo vha lwo sendeka kha vhuloi, zwine zwo vha zwi tshi ḍo vha zwo lavheleswa musi hu tshi sedzwa nyimele ya u ita vhutshinyi. Khothe yo ombedzela vhuhulu nga ha u vhulaya hu tshi khou ṭoḍwa mushonga wa ṅama dza vhatu. Khothe yo sumbedza uri muhwelelwa ha ngo ita vhutshinyi nga ṅṭhani ha lutendo lwa zwa vhuloi. Kha iyi nyimele muhwelelwa o vha a khou ṭoḍa u bindula. Tshigwevho tsha miṅwaha ya 15 , ngeno miṅwe yo fhaheva, tsho fhiwa muhwelelwa kha u vhulaya, na miṅwaha ya fumi – miṅwaha miṭanu ya fhaheva—kha mulandu wa u tshipa. Khothe yo amba uri zwigwevho zwa mabulayo a itelwaho u wana mushonga hu tea u rumelwa mulaedza wa uri vhavhulayi a vha nga konḍelelwi. Kha *Mogaramedi v S*,⁸⁷ muhwelelwa o vha e ṅanga, a vhulaya khaladzi u itela u wana vhudzimu (miraḍotshisadzi), ye a vha a khou ṭoḍa uri a khunyeledze u thwasa vhuṅanga. Khothe ṭhukhu yo mu gwevha u dzula dzhele lwa vhutshilo hoṭhe u ya nga Mulayo wa u Gwevha wa 1997, ene muhwelelwa o mbo ita aphili kha itsho tshigwevho. Aphili yo vha yo

⁸⁶ 2006 (2) SACR 613 (CK).

⁸⁷ 2015 (1) SACR 427 (GP).

sendeka kha uri o ita vhukhakhi nga vhanga la lutendo lwa vhurereli hawe, zwauri u vhulaya khaladzi zwo vha zwi khou todea uri ene a fhedzise u thwasa vhuanga. Khothe yo vhiela nga u anda ha mabulayo a itelwaho u wana mushonga na uri zwitshavha zwi dzhiisa hani uvho vhugevhenga. Khothe yo fha tsumbo ya milandu ine khayi mabulayo a itwa nga vhanga la uri vhatu vha vha vha khou toda u ditsireledza kha u loiwa. Khothe yo sumbedza uri idzo nyimele dzi tea u fhambanyiswa na nyimele dzine khadzo vhugevhenga ha vha ho itelwa u bindula. Khothe a yo ngo tangedza aphili, nge ya sumbedza uri tshigwevho tsho itwaho nga khothe thukhu tsho edana. Khothe yo bula uri itsho tsho tea ngauri tshi do thivhela-vho na vhanwe vhane vha toda u vhulaya vha tshi toda mushonga kha nama dza vhatu.

4.35 Mafhelelo ane a bva kha idzo khethekanyo dzo ambiwaho nga hadzo ndi a uri khothe dza Afrika Tshipembe dzo shumisa mbetshelo dza Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi kha u shumana na zwa vhuloi. Izwi zwo fhambana na zwa manwe mashanago a Afrika, hune minwe milandu –u tou fana na ya u vhulaya– ya farwa u fana na ya vhuloi. Milandu yo lavheleswaho i sumbedza uri a hu na nyimele dzine muthu a pomokelwa u ita vhuloi fhedzi; zwi vha zwo itiswa nga ukwo kuitele kwe kwa vha tshone tshiko tha milandu yothe yo diswaho khothe. Tsha ndeme tshine tsha tea u dzhielwa ntha ndi uri khothe dzo funesa u lavahelesa mvelele ine ya tutuwedza vhatu uri vha ite vhugevhenga vhu kwamanaho na vhuloi. Musi minwe milandu yo dzhiela ntha vhuimeleli nga lutendo lwa mvelele, huwe ho tou dzhielwa fhedzi ntha lutendo lwa mvelele kha u leludza tshigwevho. Tshiimo tsha u diimelela nga mvelele kha la Afrika Tshipembe a tshiho khagala na luthihi. Izwi zwo ita uri vhoradzipfunzo kha zwa mulayo, vha vhudzise uri naa vhuimeleli nga lutendo lwa mvelele ndi tshipida tsha mulayo washu naa.

b) Mulayo wa Vhashumi vha Mutakalo vha Sialala

4.36 Nyiledzo ya u iledza vhuloi na u shumiswa ha vhuloi (zwithu zwi sa talutshedzei) zwi ita uri hu vhe u thathuvha mushumo wa dziņanga dza sialala kha mafhungo a kwamaho vhuloi. Ndi zwa ndeme u dzhiela ntha uri tshivhalo tsha u anganyela tsha vhathu vha Afrika Tshipembe vhane vha ya dziņangani vha tshi itela mutakalo wavho tshi nthesa. Sa tsumbo, vhukati ha nŵaha wa 2007 na 2011, phesenthe dzo anganyelwa kha 70 u ya kha 80 dza vhathu vhe vha ya dziņangani dza sialala, ngauri nanga dza sialala dzi a swikelelea u fhira madokotela vha tshikhuwa.⁸⁸Dziņanga dzi a dovha dza dalelwa ndivho i ya u tsireledzwa kha vhaloi.⁸⁹Mafhungo a re hone a dzinginya uri hu na tshaka dzo fhambanaho dza nanga dza sialala, u tou fana na avho vhane vha shumisa vhurereli, muya, muthu, kana u bvumba.⁹⁰Zwitshavha zwinzhi zwi divha tshaka mbili khulwane dza nanga, vhoramishonga/tshigomamutanda vhane vha divhesa nga ha mushonga wa sialala, na dziņanga (vha a tungula na u ilafha) vhane vha divhesa nga ha mafhungo a tshimuya.⁹¹

4.37 U tenda kha nanga dza sialala a zwi vhoŵhi uri muthu a vhe a lunwe lushaka lwo imaho nga uri. Zwa vhuņanga ha sialala ndi kale zwi si na ndangulo, izwi zwi ita uri zwa vhuņanga ha sialala zwi fhambane na zwa madokotela a tshikhuwa ane a vha fhasi ha ndango. U ya nga Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi, zwa u fhodza lwa sialala a zwiho mulayoni.

⁸⁸ Eastman in Bennett *Traditional African Religions* 184. Tebbe *Witchcraft and Statecraft*, 195.

⁸⁹ Tebbe *Witchcraft and Statecraft* 194

⁹⁰ Eastman in Bennett *Traditional African Religions* 184.

⁹¹ Tebbe *Witchcraft and Statecraft*, 194

4.38 Muvhigo wa Khomishini ya Ralushai,⁹² wo ambiwaho kha bammbiri-mviswa, wo bula mushumo wa vharangaphanda vha sialala (mahosi) na dziŋanga une vha u ita kha mafhungo a kwamaho vhuloi. Nga tshifhinga tsha musu hu tshi itwa tshodiso nga Khomishini ya Ralushai, ho sumbedzwa uri dziŋanga dzi a shela mulenzhe kha mafhungo a kwamaho vhuloi. Hu ambiwa uri dzi na mushumo une dza u ita kha mafhungo a kwamaho u via, hone mushumo wadzo a wo ngo livha ngauri vha tshuwedza lutendo lwa vhuloi. Hu humbulelwa uri zwiŋwe zwa u via zwi tshuwedzwa nga dziŋanga, kha nyimele ya musu muthu o vhulawa ndivho i ya u wana mituvha ye ya dzhiiwa ya iswa kha ŋanga uri hu itwe mushonga.⁹³

4.39 U phasiswa ha Mulayo wa Vhashumi vha Mutakalo vha Sialala⁹⁴ nga 2007 nga Phalamennde zwo sumba uri muvhuso u khou dzhiela ntha dziŋanga dza sialala na mushumo wadzo kha Afrika Tshipembe ja musalauno. Ndivho ya Mulayo, sa zwi re kha khethekanyo ya 2, ndi u:

- (b) ita mbetshelo ya uri hu na u nwalisa, vhugudisi na mashumele a vhashumi vha mutakalo vha sialala kha Riphabuiki; na
- (c) shumela na u tsireledza madzangalelo a mirado ya tshitshavha ine ya shumisa tshumelo dza dziŋanga dza sialala.

Mulayo u a talutshedza-vho na maipfi a re na vhushaka na ili bammbiri, maipfi a fanaho na “mushumo wa mutakalo nga lwa sialala”, mushonga wa sialala”, na “filosofi ya sialala”.

Aya maipfi o talutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

‘mushumo wa mutakala nga lwa sialala’zwi amba mushumo, u ita, kuitele kana tshumelo zwo sendeka kha filosofi ya sialala zwine zwa

⁹² Note 60.

⁹³ Ralushai Commission report 47-49.

⁹⁴ Note 80.

katela u shumisa mushonga wa sialala kana mushumo wa sialala nahone izwi zwi na zwipikwa-

- (a) Zwa u londola na u fhodza kana u thivhela vhulwadze ha muhumbulo kana vhulwadze kha wone muvhili; kana
- (b) Kha u wanulusa vhulwadze, u lafha kana u thivhela vhulwadze ha muhumbulo na vhulwadze kha muvhili; kana
- (c) U fhodza muthu a dovha a kona u vhuwela kha nzulele ine a dovha a kona shuma hayani hawe na tshitshavhani; kana
- (d) U dzudzanya muthu kha muhumbulo na muvhili u bva e muṭuku, mualuwa, vhuimana, u bebwa ha ṅwana na u lovha

‘mushonga wa sialala’ zwi amba tshithu kana mushonga une wa shumiswa kha mushumo wa mutakalo nga lwa sialala kha u-

- (a) Wanulusa vhulwadze, u lafha kana u thivhela vhulwadze ha muhumbulo kana muvhili; kana
- (b) Tshiṅwe na tshiṅwe tsha dzilafho, hu tshi katelwa ndondolo kana u lafha mutakalo wa muthu wa muhumbulo na muvhili,

fhedzi izwi a zwi kateli zwidzidzivadzi kana zwiṅwe na zwiṅwe zwi re khombo.

‘filosofi ya sialala’ zwi amba thekheniki dza ndavhuko ya Afrika, ndayo, thyori, ṅdivho/mihumbulo, lutendo, mihumbulo zwa sialala na mishumo ya mishonga ya sialala i davadzaniwaho nga hayo na vhadzimu u ya kha mirafho i tshi tou tevhekana, hu na ṅwalwa ṅwalwaho kana hu si na, zwi nga vha zwi tshi tikedzwa nga saintsi kana zwi sa tikedzwi nga saintsi, zwine nga u tou angaredza zwa shumiswa kha mushumo wa mutakalo nga lwa sialala;

4.40 Naho zwipikwa zwa Mulayo zwi tshi katela ndaulo na ndango ya khethekanyo dzo ṭaluswaho dza vhashumi vha mutakalo vha sialala vha phrofeshinaṅa, Mulayo a u ṭalusi idzo khethekanyo. Izwi zwi a konḡa ngauri ṭhalutshedzo ya maipfi “mushumi wa mutakalo wa sialala” ndi muthu o ṅwalisaho nga fhasi ha Mulayo. Zwa uri ndi ramushonga fhedzi o ṭalutshedzwaho zwi a mangadza arali iyo hu yone khethekanyo fhedzi ine ya dzhielwa ṅṅha nga Mulayo. Zwo ralo, zwa zwino hu na u humbulela uri ṅanga dzoṅhe dza sialala dzo thomaho u shuma hu sa athu vha na Mulayo dzi a ḡivhea.

4.41 Iyi t̄hoḡisiso a i kwami vhuḡudzeḡudze ho vhonwaho kha mulayo u langulaho dziḡanga dza sialala; ngauri zwi nḡa ha tshikoupu. Ri nga ḡi lavhesa mulayo zwiḡuku u tou itela u sumbedza maga e muvhuso wa a dzhia u tshi itela u langula iyo sekithara, zwi tshi livha na u dzhiela nḡa maitela a sialala nga Ndayotewa. T̄hoḡisiso i khou ḡoḡa u ombedzela khaedu dza u langula mushumo une wa ḡisendeka kha vhuloi kana u shumisa maanḡa a sa ḡalutshedzei nga saintsi, zwine zwa vha na vhushaka na mushumo wa dziḡanga dza sialala

c) Mveledziso ya miḡwe milayosiḡwa

4.42 Tshitshavha tsha Afrika Tshipembe ndi kale tshi tshi khou lwa na zwiito zwa vhuloi na masiandoitwa a vhuloi. Khothe dzo ya phanḡa na u shumana na milandu ya zwiwo zwa khakhathi dzi kwamaho vhuloi. Mafheloni a miḡwaha ya vho 1980s na mathomoni a vho 1990s ho vha na u anda ha zwiwo zwa khakhathi dzi kwamaho vhuloi, na uri ho vha na u shanduka u bva kha zwa mabulayo a kwamaho vhuloi u ya kha zwa u via (vhuviavhathu).⁹⁵

4.43 Nga ḡwaha wa 2007, hu ndingedzo dza u khwaḡhisa zwishumiswa zwa u shumana na khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi, Phalamennde yo phasisa Mulayo wa zwa Vhugvehenga wo Khwiḡiswaho wa 38 wa 2007 (Mulayo wa u Gwevha). Uhu u khwiḡisa hu shumana na zwa u pfisa vhuḡungu zwi tshi elana na vhuloi na vhuviavhathu (u bvisa miḡuvha).⁹⁶ Zwi tea u dzhielwa nḡa uri u khwiḡiswa hu shumana na vhugvehenga ho no ḡi shumanwaho naho nga Mulayo wa *the Human Tissue Act* na Mulayo une wa khou

⁹⁵ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158-159.

⁹⁶ Ibid.

tolululwa zwino. Mulayo wo dzhiela n̄tha thodea ya u ita maga a vhavhaho a u pfisa vhuṭungu vhathu vho hwelelwaho vhugevhenga nga fhasi ha Mulayo wa zwa u Gwevha.

4.44 Khethekanyo ya 5 ya Mulayo wa zwa u Gwevha, ine ya khou khwiṅisa Sheduḽu ya 2 ya Mulayo wa Mulayo wa Vhugevhenga wo Khwiṅiswaho wa 1997, mbetshelo dza hone ndi dzi tevhelaho:

(a) Nga u engedza Tshipiḽa tsha 1 nga murahu ha phara ya (d) ya phara dzi sumbedzaho khethekanyo dza zwa “u vhulaya”, kha phara dzi tevhelaho:

(e) tshipondwa tsho vhulaelwa u itela u bvisa miraḽo zwi siho mulayoni, kana sa izwi hu masiandoitwa a u bvisa miṭuvha ya muviiwa zwi swiho mulayoni;

(f) u fa ha muviiwa zwo itiswa kana zwi na vhushaka na vhutshinyi vhuṅwe na vhuṅwe ho bulwaho kha khethekanyo ya 1 (a) u swikwa kha (e) ya Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi wa, 1957 (Mulayo wa nomboro ya 3 wa 1957);

4.45 Mulayo wa u Gwevha ndivho yawo ndi u pfisa vhuṭungu vhaiti vha khakhathi dzi kwamaho vhuloi hu si vhathu vhane vha shumisa miṭuvha ya vhathu yo wanalaho nga kha u via (havha ndi “vhashumisi vha miraḽo hone hu si vhone vho viaho”). Khethekanyo ya 1 ya Mulayo wa u Gwevha i na mbetshelo ya khonadzeo dza u dzhia tsheo ya tshigwevho tshiṭukusa tsha u dzula dzhele vhutshilo hoṭhe kha maviavhathu, kana mabulayo ane a pfukekanya khethekanyo ṭhukhu dza (a) u swika kha (e) dza Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi.⁹⁷

4.46 Na musu ho no phasiswa Mulayo wa zwa u Gwevha, khuwelelo ya muvhuso ho sedzwa vhathu vhane vha shumisa mushonga wo itwaho nga ṅama dza vhathu yo ḽi ya phanḽa, sa izwi zwi tshi ita uri hu vhe na vharengi vha uyo mushonga.⁹⁸ Miniṣṭa wa Muhasho wa zwa Vhafumakadzi, Vhana na Vhathu vha re na Vhuholefhali wo dzinginya

⁹⁷ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 173.

⁹⁸ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158.

zwingwevho zwine zwa vhavhesa kha maviavhathu, na uri hu tea u khwiñifhadzwa ndila dza u vhiga zwa vhuviavhathu.⁹⁹

4.47 Nga ñwaha wa 2007, ngei Mpumalanga ho vha na ndingedzo dza u ita mulayo wa zwa vhuloi. A zwiho khagala uri ndi ngani ilo vundu lo toda uri li ite mulayo wa u langula vhuloi, ngeno hu na mulayo wa lushaka wa u langula vhuloi – hu na Mulayo wa u langula vhuloi na Mulayo wa zwa u Gwevha. Vhañwe vha amba uri izwi zwi nga vha zwo itwa nga u dāda/hanganea nge muvhuso wa vha u khou lenga u lavhelesa (tola) mulayo wa zwa vhuloi.

4.48 Vhusimamilayo ha vundu ho dzinginya Mulayotibe wa u Fhelisa Vhuloi wa Mpumalanga wa 2007, une ndivho yawo ndi u “ita mbetshelo dza u fhelisa vhuloi kha vundu, u itela u tou zwi sumbedza kha Mulayo wa Vhudiñfari ha Dziñanga dza Sialala, u itela mbetshelo dza vhuñifhinduleli ha Vharangaphanda vha Sialala (Mahosi) na u ita mbetshelo dzo teaho.”

4.49 Mulayotibe wa u Fhelisa Vhuloi wa Mpumalanga ndivho yawo ndi u sumbedza uri u zwima vhaloi na u pomoka vhañwe vhathu vhuloi ndi vhugevhenga, u ita u nga u ya lowa u sa lowi na zwone ndi vhugevhenga. Mulayotibe u na ndangulo i konḁaho kha “dziñanga”.¹⁰⁰

⁹⁹ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 174. This ministry continues to add its voice by encouraging government to develop mechanisms to deal with muti killings. This was seen in their appeal in 2011, when they requested the Commission to investigate muti murders. The issues raised by the ministry now form part of this investigation.

¹⁰⁰ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158. With regard to the regulation of traditional healers, the Bill proposed a requirement that Chiefs and Headmen must discourage gatherings aimed at identifying witches.

4.50 Vha zwiimiswa zwa *THO* na *SAPRA* a vho ngo t̄anganedza Mulayotibe nahone vha isa mihumbulo yavho kha muvhuso wa vunḁu la Mpumalanga. Vha *THO* vha hana izwi vho ḁisendeka kha uri Mulayotibe “u vha humisela murahu, u na tshiḁalula tsha muvhala/murafho, u na Tshikhiresite, *neo-liberal*, [na] uri a u na t̄honifho ya vhurereli...”.Vha *SAPRA* vhone vho hanedza uri zwine vha ita zwi dzhiwe sa vhugevhenga, na uri vho sumbedza uri mulayotibe u lwa na ndayotewa.¹⁰¹

4.51 Mulayotibe wo ḁo litshwa nahone wa sa vhuye wa vha mulayo kha muvhuso wa vunḁu. Izwi zwi nga vha zwo itiswa nga zwe vha *THO* na *SAPRA* vha hanedza.

2 Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi ho sedzwa kutevhedzele kwa Ndayotewa

4.52 Zwi khagala uri mbetshelo dza Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi dzi lwa na ppanelo dza vhathu u tou fana na vhathu vha *Pagans* na dziḁanga dza sialala, sa izwi avha vhathu vha tshi sumbedza uri vhuloi ndi tshipiḁa tsha vhurereli havho na lutendo lwavho lwa mvelele. Idzi ppanelo dzo tsireledzwa nga Ndayotewa nahone a dzi pfukiwi hu songo vha na zwine zwa pfala zwine zwa nga fusha zwine Ndayotewa ya t̄oḁa.

4.53 Zwo no sumbedzeswa uri ppanelo dza Ndayotewa dzi na phungudzelo. Ppanelo dzoḁhe dza Mulayotibe wa Ppanelo dzi na phungudzelo, arali idzo phungudzelo “dzi tshi pfadza nahone zwi tshi nga t̄alutshedzwa zwi khagala kha tshitshavha tsha demokirasi.” Dziḁwe dza ppanelo kha Mulayotibe wa Ppanelo dzi na phungudzelo dza ngomu, ngeno

¹⁰¹ Ibid.

dziṅwe dzi tshi nga fhungudzwa u ya nga phungudzelo-nyangaredzi, khethekanyo ya 36 ya Ndayotewa.¹⁰² Khethekanyo ya 36 (1) mbetshelo dzayo ndi dzi tevhelaho:

Pfanelo dza Mulayotibe wa Pfanelo dzi nga fhungudzwa fhedzi u ya nga mulayo une wa shumiswa nga ṅḍila-nyangaredzi u ya nga ṅḍila ine uho u fhungudzwa zwa pfala nahone zwi khagala kha tshitshavha tsha demokirasi ho sedzwa ndeme ya muthu, u eḡana ha vhathu na mbofholowo, hu tshi khou dzhielwa ṅḥa zwithu zwo teaho, zwine zwa katela zwi tevhalaho

- a) Lushaka lwa pfanelo;
- b) Ndeme ya ndivho ya phungudzelo;
- c) Lushaka na vhuhulu ha phungudzelo;
- d) Vhushaka vhukati ha phungudzelo na ndivho ya hone; na
- e) U sa kondisesa zwi amba u swikelela ndivho.

4.54 Khethekanyo ya 36 i sumbedza ṅḍila dzine dza tea u lavhelesa uri naa phungudzelo ya pfanelo i ya pfala naa. Izwi zwi amba uri phungudzelo i ṭanganedzea arali zwi tshi pfala u ya nga ṅḍila dzo itwaho – zwine izwi zwo no khwaṭhisedzwa nga Khothe ya Ndayotewa lunzhi. Khethekanyo i ita mbetshelo ya u vhudzisa lune lwa nga ita luvhili, lwa u thoma ndi u vhudzisa uri naa pfanelo yo pfukiwa, lwa vhuvhili ndi u vhudzisa uri u pfukwa ha pfanelo zwi a pfala naa. Phambano vhukati ha u vhudzisa uhu huvhili ndi ya uri kha lwa u thoma, hu lavheleswa kha kuṭalutshedzele kwa pfanelo, ngeno kha lwa vhuvhili hu tshi sedzwa kha uri u pfukwa ha pfanelo zwi a pfadza naa.¹⁰³

4.55 Ndingo ya phungudzelo kha khethekanyo ya 36 i ṭoda mulayo une wa pfukekanya pfanelo uri hu fushwe ndivho ine ya ṭanganedzea, na uri zwi ṭoda u linganyiswa vhukati ha tshinyalelo ine ya nga vha hone musi ho pfukwa pfanelo na mbuyelo ine ya nga wanala musi ho pfukwa pfanelo. Kushumisele kwa ndingo ya phungudzelo kwo sumbedzwa zwavhuḡi kha *S v Mokwanyana*,¹⁰⁴ he khothe ya ri:

¹⁰² Currie & de Waal *The Bill of Rights Handbook* 2005, 164.

¹⁰³ Currie & de Waal (2005) 167.

¹⁰⁴ 1995 (3) SA 391 (CC).

U fhungudzwa ha pfanelo dza ndayotewa hu tshi khou itelwa ndivho ine ya pfala kha tshitshavha tsha demokirasi zwi kwama u vhambedza ndeme, na uri tsha u fhedzisela ndi tsha u t̥h̥ḁt̥h̥uvha zwo sendeka kha ndinganelo...Mbuno ya uri pfanelo dzi bvedza zwo fhambanaho kha demokirasi, na kha nyimele ya Ndayotewa yashu, kha vhukhagala na demokirasi ya tshitshavha yo sendeka kha mbofholowo na u eḏana', zwi amba uri hu na tshitandandi tsho tou fhelelaho tshine tsha nga shumiswa kha u vhona zwi pfadzaho. Milayo i nga itwa, fhedzi u shumiswa ha iyo milayo kha nyimele dzo fhambanaho zwi ḏo itwa kha mulandu hu tshi itwa zwa u linganyisa, ndavheleso yo teaho i ḏo katela lushaka lwa pfanelo yo fhungudzwaho, na ndeme kha vhukhagala na tshitshavha tsha demokirasi zwo sendeka kha mbofholowo na u lingana ha vhatu; ndivho ya pfanelo yo fhungudzwaho na ndeme ya iyo ndivho kha itsho tshitshavha; vhuhulu ha phungudzelo, thuso ya hone, na afho hune phungudzelo ya t̥oḏea, naa zwine zwa khou t̥oḏa u swikelwa zwi ḏo swikelwa zwi pfadzaho naa nga kha nḏila dzine dza sa vhaise pfanelo i kwameaho...¹⁰⁵

4.56 Tsaukanyo ya uri Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi u a tevhedza Ndayotewa naa i na ndeme kha iyi t̥h̥oḏisiso, hu si u lavhelesa fhedzi uri Mulayo u a tevhedza Ndayotewa naa, fhedzi na u t̥andavhudza uri naa mulayosiḏwa wonoyo u nga bvedzwa wa langula iḏi sia naa. U itela u amba nga iḏi fhungo, zwi na ndeme uri hu t̥h̥ḁt̥h̥uvhiwe vhugevhenga ho ambiwaho nga Mulayo wone uḏe. Kha khethekanyo i tevhelaho, mbetshelo iḏwe na iḏwe kha Mulayo i ḏo saukanywa u itela u vhona uri naa phungudzelo dza ndayotewa dzi a pfala naa.

a) U pomoka muḏwe muthu vhuloi

4.57 Khethekanyo ya 1(a) ya Mulayo i na mbetshelo dza uri zwo khakhea arali muthu a 'pomoka muḏwe muthu uri nga nḏila ya vhuloi (u lowa), o vhanga vhulwadze kana fuvhalo kana tshinyalelo kha muḏwe muthu kana tshithu, kana ane a bula dzina iḏa munwe kana u sumba muḏwe sa muloi.'

¹⁰⁵ Ibid para 104.

Vhutshinyi uvhu vhu na tshigwevho tsha miñwaha ya 20 ya u dzula dzhele, arali muthu o vhumalawa nga ñwambo wa uho u pomokwa kana arali hu na tsumbo ya u vha “na dzema kana ja u ita zwa u sumba muloi kana zwa vhumdokotela ha vhumloi (ñanga)”. Kha dziñwe nyimele, tshigwevho ndi miñwaha ya fumi ya u dzula dzhele. Mbetshelo dzi zwi vhea khagala uri vhumtshinyi uvhu ndi vhumhulu.

4.58 Mbetshelo i iledza zwa u vhidza muñwe muthu uri ndi muloi kana u sumba muñwe uri o lowa muñwe. Izwi ndi u pfukekanya pfanelo dza muñwe. Tsha u thoma ndi u hanela muthu zwine a nga amba. Izwi zwi kandekanya khethekanyo ya 16 ya Ndayotewa, ine ya sumbedza uri “Muthu muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo kha zwine a nga zwi amba zwine zwa katela –...mbofholowo ya u țanganedza kana u pfukisa mafhungo kana mihumbulo”. Arali muthu a tshi tenda uri muñwe o lowa muñwe, mbetshelo kha khethekanyo ya 1(a) i vha thivhela u amba izwi lwa mulayo. Uvhu vhumțanzi vhu vhumonala vhu tshi kandekanya mbofholowo ya u amba. Zwi kandekanya na khethekanyo ya 15 ya Ndayotewa ine ya amba uri “muthu muñwe na muñwe o tewa nga pfanelo ya mbofholowo kha zwa luvalo, vhumrereli, mhumumbulo, lutendo na mhumumbulo”. Kha *S v Lawrence*, Khothe ya Ndayotewa yo tshea uri:

Vhumvha ha maipfi, mbofholowo kha zwa vhumrereli ndi pfanelo ya lutendo lwa vhumrereli u ya nga hune muthu a tou nanga, pfanelo i tendela vhumrereli zwi khagala nahone muthu a songo vha na nyofho, a songo thithiswa kana u hațulwa, na pfanelo ya u sumbedza vhumrereli nga u rabela kana u tou ita kana nga u funza na u phadladza vhumrereli.¹⁰⁶

4.59 Vhumțanzi (*Prima facie*), mbetshelo ya khethekanyo ya 1(a) i khakhisa pfanelo ya muthu a tshi sumbedza lutendo lwawe. Ulo lutendo ndi tshipiđa tsha mvelele dza vhumrereli

¹⁰⁶*S v Lawrence; S v Nagel; S v Solberg* 1997 (4) SA 1176 (CC) para 92 quoting Dickson CJ in *R V Big M Drug Mart* (1983) 13 CRR 64.

kha vhathu vha Afrika Tshipembe hu tshi katelwa na vhuloi. Mulayo u nga wo tou itelwa lutendo lwa vhathu vha Afrika (Vharema) ho sedzwa hone vhuloi. Hu na lutendo luhulu Afrika Tshipembe uri hu na tshifhinga tshine u huvhala zwa itiswa nga vhuloi. Izwi zwi kwamana na zwa uri u kandekwanywa ha pfanelo nga u angaredza, zwi tshi kwama khethekanyo ya 31 ya Ndayotewa. Khethekanyo ya 31 i ri“ vhathu vhane vha wela kha tshitshavha tsha mvelele, vhurereli kana luambo, vha nga si thivhelwe kha u shumisa pfanelo dzavho, ngauri vha fana na vhanwe vhathu tshitshavhani–(a) kha u diphina nga mvelele, vhurereli na luambo”. Hu na u kandekanya khethekanyo ya 9 ya Ndayotewa, sa izwi mbetshelo i tshi dzhiwa sa i re na tshitalula– hu na vhuṱanzi –ho sendekaho kha luvalo, lutendo na mvelele.

4.60 Kha ndaela ya ndayotewa ya Afrika Tshipembe, u kandekanywa ha pfanelo a zwi fheleli vhudzisa zwi kwamaho ndayotewa fhedzi. Mbudziso i a vhudziswa uri naa u kandekanya pfanelo zwi a pfala naa/kana zwo vha zwo tea naa. U pfala ha u kandekanya pfanelo zwi na maga sa ayo o ṱalutshedzwaho afho nṱha. Kha zwa mbofholowo ya u amba, hu nga vha na mbudziso ya uri naa u amba uho zwi na luvhengela. Kha zwa u lingana, hu na mbudziso ya uri naa tshitalula tshi a pfadza naa. U thivhela mafhungo manzhi manzhi kha izwi zwa pfanelo, khethekanyo ya 36, mbudziso i ya saukanywa na uri izwi zwi katela mafhungo manzhi a bvaho kha phungudzelo ya pfanelo ya ngomu.

4.61 Nga murahu ha u amba nga izwi zwa pfanelo dza ulu lushaka (dzine dzi na ndeme), tsha u thoma tsha ndeme ndi khethekanyo ya 36 ine ya sumba ndivho ya mbetshelo. Zwo sumbedzwa uri kha ṱa Afrika Tshipembe, u bula dzina ṱa muthu wa ri ndi muloi zwi ita uri muthu a tambudzwe lwa tshihuhu nahone zwo no ḡi bveledza khakhathi ya u lwa na uyo muthu.¹⁰⁷ Sa izwi mbetshelo i ambaho nga vhutshinyi i tshi sumbedza uri, izwi zwi nga livhisa kha u fa ha muvhili na muhumbulo zwa muthu. Mbetshelo iyo yo dzhiela mbeu nṱha, ngauri ndingedzo afha dzii a tsireledza vhafumakadzi vhane vha

¹⁰⁷The media reports referred to in paragraphs 3.50 to 3.52 above demonstrate how people's lives can be placed in danger if they are accused of witchcraft.

fhedza vha tshi vho tshila vhe thungo na vhañwe nga vhanga ɭa u sa ɭanganedzwa nga kuhumbulele kwa tshinnani. Arali ndivho ya u lingedza u fhelisa u nyalwa, u zwimiwa, na khakhathi dza u lwa na vho pomokwaho vhuloi, ndivho ya hone i vhone i yavhuḏi nahone i tshi ɭanganedzea.

4.62 Tshi tevhelaho malugana na u vhudzisa tshi kwama u sumbedza lushaka lwa phungudzelo na vhuhulu ha phungudzelo:zwi re khagala ndi zwa uri, mbofholowo ya muthu ya u amba na ya vhurereli dzo fhungudzwa fhedzi hu si ngamaanda. Muthu a nga si vhaise muñwe nga vhuloi kana u amba uri muñwe u a lowa. Tsha ndeme tsho ambiwaho nga vha *SAPRA* tshi kwama zwa uri vhañwe vhatu zwa zwino vha ita vhuloi “havhuḏi”, hune vhatu vhone vhañe vha sumbedza uri vha vhaloi. Phungudzelo hafha ndi ya uri zwa zwino vhuloi vhu khou dzhiwa hu kuitele kwa vhurereli ha vhañwe vhatu.

4.63 Tshi tevhelaho u vhudzisa uhu hu ɭoda uri muthu a humbule nga u lingana ha vhushaka vhukati ha phungudzelo na ndivho. U dzhia u pomoka vhatu vhuloi hu vhugevhenga zwa zwino zwo fhelisa u lwa na vhaloi naa? Zwi vhone hu na vhushaka vhukati ha mulayo na ndivho yawo, sa izwi tshipikwa hu u thivhela uho u pomoka nga kha u gwevha muthu zwi vhavhaho. Hu na mbudziso ya uri mulayo uyo u ḏivhiwa zwi ngafhani kha shango ɭothe, zwine zwa nga ita uri u shume zwavhuḏi. Izwi ndi zwine muvhuso wa tea u funza vhatu nga hazwo, u fhira uri mulayo u kone u swikelela tshipikwa nga wothe.

4.64 Ndingo ya u fhedza i kwama uri naa hu na “ndila dzi sa vhavhesiho” dzine dza nga shumiswa kha u swikelela ndivho ya mulayo. Naa hu na ɭiga ɭine ɭa vha na ɭhuḏuwedzo ɭukhu kha pfanelo, fhedzi ndivho i tshi nga kona u swikelelwa? Mbudziso ndi ya uri kani

iyi mbetshelo yo ṭandavhuwesa kana u ṭandavhuwa lwo fhiraho tshikalo¹⁰⁸Nga mañwe maipfi, hu na ṭhodea ya uri hu humbulwe uri kani mbetshelo yo ṭandavhuwesa lune i vho dzhia na vhurereli ho lungamaho vhu vhugevhenga. Tsha u fhedza, tshihulwanesa kha muvhuso ndi u fhelisa khakhathi dzi itelwaho vhane vha pomokwa vhuloi. Zwo ralo, a zwi tei u iledza zwoṯhe zwoṯhe zwine zwa ambelwa “vhuloi”, ngamaanda hune zwa vha zwo tea – sa zwe zwa ambiwa nga vha SAPRA. U ṭandavhuwesa a zwi ambi uri mbetshelo i nga si anane na Ndayotewa. Sa tsumbo, zwi vha uri iyi mbetshelo i nga bveledziswa ya sumbedza uri u pomoka muñwe uri u a lowa zwi tea u vha “ndivho ya u vhaisa muñwe, hu nga vha u mu vhaisa muhumbuloni kana muvhilini”. Thaidzo i kwama uri naa uyo muhumbulo u nga kona u vhone naa kana u nga vha na tsumbo i fareaho kha nyimele ya musi zwo bulwa, zwine zwa khwaṯhisedza uyo muhumbulo. Arali muthu e kha gogo la vhathu vha re na zwi hali a vhidzelela uri “Kha ri ye kha vhaloi vhane vha dzula kha nṯu ya A na B”, zwi khagala uri uyo muhumbulo wa uri vhañwe vhathu ndi vhaloi u hone. Zwenezwo zwi amba uri nyiledzo i songo ṭandavhuwaho i nga kona u pfala u ya nga mutheo wa ndayotewa.

b) Vhuloi vhune ha ita uri muñwe muthu a vha isale

4.65 Khethekanyo ya 1(b) ya Mulayo i na mbetshelo ya uri muthu o khakha arali uyo muthu-

a sumbedza u ṭanziela kana a ita u nga u a lowa (u na maanda a vhuloi),vhuloi, u ngalangadza na u vhuisa zwithu, u bvumba nga ha tsho laho mufu, fuvhalo, lufu, tshinyalelo kana u xela ha muthu kana tshithu.

¹⁰⁸Case v Minister of Safety and Security; Curtis v Minister of safety and Security 1996 (3) SA 617 (CC).

Iyi mbetshelo a yo ngo itwa zwavhuḁi. I vhonala i tshi nga i khou iledza muthu ane a ṭanziela kana ane a ita u nga u a ḁivha kana u a shumisa maanḁa a vhuloi kha u amba uri muḁwe muthu “ndi muloi”o lowaho muḁwe. Thaidzo malugana na iyi mbetshelo dzi fana na dza mbetshelo dza khethekanyo ṭhukhu ya (a), sa zwo bveledzwaho nga mbetshelo ya zwa vhutshinyi, ine ya fana na khethekanyo idzo mbili. Khethekanyo ya 1(b) i iledza vhatu vha humbulelwaho uri vha a lowa nga u amba uri muḁwe u o lowa muḁwe.

4.66 Tsaukanyo ya zwa u pfuka mbetshelo u fana na zwo zwa rerwa kha khethekanyo ya 1(a) afho nṭha, nga nḁa ha u thivhelwa u amba zwine zwa ḁo shuma fhedzi kha muthu ane a “ṭanziela kana u ita unga (u ita-khole)”u a lowa. Tshikoupu tsha mbetshelo a tsho ngo ṭanḁavhuwa nahone na vhukhakhi a ho ngo tou hulesa. ṭhalutshedzo yone i fanela u sima kha u ṭoḁa u thivhela u pomoka vhuloi vhaḁwe vhatu hu tshi khou thivhelwa u sa ṭanganedza vhaḁwe vhatu vhane vha pfi vha a lowa, u bvumba vhaloi, na khakhathi dzi itelwaho avho vhane vha pfi vha a lowa. Tsaukanyo i a fana, na uri khamusi izwi zwo leluwa kha u sumbedza uri u pfadza ha hone ho sedza u sa ṭanḁavhuwa ha khakhathi. Nga khathihi, zwi a takadza u lavhelsa“u leḁa ha nḁila”dza tsaukanyo. Hu nga vha uri kha iyi nyimele, zwi a ṭoḁea u iledza uho u pomoka hu itwaho nga muthu ane a ṭanziela uri u a lowa kana u nga u a lowa; zwavhuḁi-vhuḁi hafha hu khou ambiwa dziḁanga. Uyo muthu a ,si tshipiḁa tsha mushumo wawe a nga, ṭanganedza khumbelo ya uri a sumbe muloi, fhedzi ene a si na ndivho ya u vhaisa muthu. Izwi zwa u sumba muḁwe muthu uri u a lowa nga muṭhomphei o ralo zwi a tea u iledzwa, hu songo sedzwa uri muhumbulo ndi ufho.

c) U thola muthu uri hu sumbwe muloi

4.67 Khethekanyo ya (c) ya Mulayo i iledza muthu muḁwe na muḁwe ane

a thola kana u tōḁa ṅanga (dokotela ane a lowa), muthu ane a sumba muloi.

Iyi mbetshelo a i tendeli muthu a tshi ya kha ṅanga (dokotela ane a lowa) uri ṅanga i sumbe muloi. Mbetshelo i tōḁa u fhelisa uku kuitele kha ḽiga ḽa u thoma hu tshi kha ḽi sumbwa muloi. Zwi kwama avho vhane vha tenda kha zwa vhuloi. Zwi itaho uri zwi pfale ndi mafhungo a u hanela vhathu vha tshi ya u vhonisa. Izwi zwo tḁḁavhuwesa lune zwa vho tōḁa na uri hu vhe na phungudzelo. A zwiho khagala uri naa kha nyimele dzoṽhe izwi muthu a tshi tōḁa u ḽivha muloi u vha a khou tōḁa u lwa kana u huvhadza uyo muloi naa. Uri mbetshelo i sa bve nḁḁa ha Ndayotewa, hu na tḁoḁea ya uri mbetshelo i vhe na phungudzelo.

d) Nyiledzo kha zwa u phaḁaladza nḁivho nga ha vhuloi

4.68 Khethekanyo ya (d) ya Mulayo i ri ndi vhutshinyi arali muthu–

a tḁanziela uri u a ḽivha nga ha vhuloi, kana u shumisa tḁhangu, na u eletshedza muthu muṅwe na muṅwe uri hu lowiswa hani, vhaisa kana huvhadza muṅwe muthu kana tshithu, kana u fha muṅwe muthu zwi kwamaho maitakhole a zwa vhuloi.

Uvhu vhutshinyi vhu ita uri muthu a lifhe tshelede i sa fhiriho rannda dza maḁana maṽanu,¹⁰⁹ kana u valelwa dzhele miṅwaha miṽanu.

4.69 Tshiṅwe hafhu ndi tsha uri, iyi mbetshelo a yo ngo vetwa-vetwa zwavhuḁi. A zwiho khagala tshoṽhe uri tshine tsha khou iledzwa ndi tshifhio, ngamaanḁa zwi tshi ḁa kha u

¹⁰⁹ In terms of the current schedule the fine for a crime committed under this subsection is R100 000.00.

shumisa maipfi “na” “kana” nga ngomu ha mbetshelo. Tshipiḁa tsha u thoma tshi vhone tshi tshi khou iledza muthu kha zwa u ita u nga u ḁivha nga ha vhuloi kana u shumiswa ha tḁangu. Izwo zwo tea naa uri hu pfi muthu o khakha? Ngoho a zwiho khagala na luthihi, fhedzi tḁalutshedzo ya khwiḁesa i nga dzinginya uri a zwo ngo tea. Hu na zwiḁwe zwithu zwivhili zwine zwa tḁoḁea. Muthu u tea u ita tshithihi kha u (a) eletshedza muḁwe na muḁwe uri hu lowiswa hani kana u vhaisa muḁwe muthu; kana (b) u fha muthu zwithu zwine zwa nga zwa vhuloi ngeno zwi si zwone. Zwi vhone zwi tshi konadzea uri muthu a wanwe mulandu kha uvho vhutshinyi arali muthu a nga tou tḁanziela u nga u ḁivha nga ha vhuloi na u fha muthu nḁila dza kulowele, naho hu sina muhumbulo wa u vhaisa muḁwe muthu. Iyi khethekanyo i na vhushaka na dzina la Mulayo, hune mafhungo mahulwane ha vha u fhelisa vhuloi. Iyi mbetshelo i iledza u phaḁalala ha vhuloi.

4.70 *Vhuḁanzi*, khethekanyo tḁukhu i vhone i tshi khou kandekanya pfanelo dzo vhalaho. I vhone i tshi nga i khou kandekanya khethekanyo ya 15 ya Ndayotewa I kwamaho pfanelo ya mbofholowo kha zwa luvalo, vhurereli, muhumbulo, lutendo na kuhumbulele. Sa izwi zwo no ambiwa, izwi zwi katela pfanelo ya u ita zwa lutendo. Arali ra lavhelesa uri hu na vhurereli na mvelele dzine dza ita zwa vhuloi kha la Afrika Tshipembe, hu dovha hafhu ha vha na u kandekanywa ha khethekanyo ya 31. Tshiḁwe hafhu ndi tsha uri, hu na khonadzeo dza u vha hone ha tshiḁalula nga fhasi ha khethekanyo ya 9 ho sedzwa zwa luvalo, lutendo na mvelele. Tshiḁwe kha yeneyi khethekanyo ya 9 ndi tshiḁalula ho sedzwa mbeu, nga nḁhani ha uri vhuloi kanzhisa vhu kwama vhafumakadzi; zwenezwo-ha, u iledza vhuloi zwi nga kwama zwine vhafumakadzi vha ita.¹¹⁰

¹¹⁰ Albertyn C and Goldblatt B ‘Equality’ in *Constitutional Law of South Africa* (Juta, 2005) 35-55 to 56

4.71 Mbudziso ndi ya uri naa iyi mbetshelo i nga t̄alutshedzwa ya vha i p̄fadzaho u ya nga khethekanyo ya 36(1) ya Ndayotewa. Lushaka lwa p̄fanelo ndi lwa ndeme, zwo ralo-ha mbudziso i tevhelaho i kwama ndeme ya ndivho ya phungudzelo. A zwiho khagala uri ndivho ya iyi mbetshelo ndi ifhio ine ya kwama u p̄fadza hayo.

4.72 Ndivho khulwane i nga ndi ya u iledza u vhaisa vhathu zwine zwa vhangwa nga vhuloi. Uhu u iledza hu nga hu na vhushaka na u phaḡalala ha vhuloi nga u tendela vhañwe vhathu vha tshi shumisa vhuloi. Ndivho hu nga ndi ya u humbulela uri vhuloi vhu hone nahone ho ima sa tshiimiswa, na uri vhu a vhaisa vhathu zwine zwa tou vhone. Thaidzo ya u t̄haḡuvha ndivho ya mbetshelo iyi zwi kwama u wana mbuno na vhuḡanzi, uri naa aya mahumbulelwa ndi one, na uri ndi afhio mafuvhalo ane a kwama vhathu. Vhukonḡi ha u t̄haḡuvha ndeme ya iyi ndivho vhu na vhushaka na mbudziso ya uri naa vhathu vhanzhi vha Afrika Tshipembe vha tenda kha vhuloi na uri masiandoitwa a vhuloi a ita uri hu dzhiwe vhuloi vhu vhugevhenga, kana uri muthu o thusa vhañwe vhathu uri vha lowe zwi tea u dzhiwa zwi vhugevhenga. Zwone zwo tea uri muvhuso u sa tendele vhathu vha tshi vhaisa vhañwe nga ḡdila ifhio na ifhio. Vhukonḡi ndi ha uri naa zwa vhuloi zwi nga dzhiwa zwi vhugevhenga ngeno hu maitele ane a sa vhe na tsumbo ya zwa sainthifiki. Izwi ndi musi ho sedzwa masiandoitwa kana u wana vhuḡifhinduleli ha mui wazwo, nga ḡdowelo a zwiḡuḡuwedzwi u dzhia tsho yo sendekaho kha lutendo lwa vhurereli vhune a vhu koni u t̄olwa lwa sainthifiki. Khomishini i vhona uri u tenda kha zwa vhuloi zwi ita uri avho vhane vha tenda khaho vha vhe na nyofho. Hu na vhathu vhane vha tenda na u t̄anziela uri vha shumisa vhuloi kha u vhaisa vhañwe. Hu nga vha u vhaisa muthu kha muvhili kana muhumbuloni wawe. Khomishini i tenda uri arali maitele a vhaisho a dzhiwa hu vhugevhenga, hu fanela u sedzwa uri ndi maitele ane a itwa muthu a na ndivho ya u vhaisa muñwe muthu ane a tea u lavheleswa.

4.73 Vhuvha na vhuhulu ha phungudzelo zwi kwama tshitshavha tshifuku tsha vhathu, nahone a zwi tei u khakhisa maitete a re mulayoni. Naa phungudzelo i na vhushaka na ndivho? Khumbulelo ndi ya uri nyiledzo ya u amba nga ndivho ya zwa vhuloi na vhañwe vhathu zwi do fhungudza u lowa, na uri u vhaisa vhañwe na zwone zwi do fhungudzea (arali izwi zwa tangedzwa). Naa hu na ndila yo leluwaho ya u swikelela izwi? Mbetshelo na yone i vhone yo tngavhuwesa sa izwi i tshi katela tshaka dzothe dza vhuloi. Zwi hulusa, arali vutshinyi vhune ha nga itwa ha vha vhu si khagala zwo itwa nga u phadaladza ndila dza kulowele, zwine zwa nga katela vhathu vhane vha tama u tanzila/ na u phadaladza lutendo sa zwe zwa bulwa nga vha SAPRA, hu si na ndivho ya u vhaisa vhañwe. Arali mbetshelo ya litshwa i henefho kha mulayo, i tea u khwiniswa uri i bule uri ngeletshedzo ya uri vhañwe vha vhaiswa hani i a todea kha mbetshelo, u itela u sia nda vhuloi havhudi (vhuloi vhu sa vhaishi vhathu).

4.74 Tsha u fhedza ndi mbudziso i kwamaho uri naa u vhaiswa nga vhuloi zwo sendeka kha lutendo vhathu vhanzhi vha Afrika Tshipembe zwi nga tangedzwa nga mulayo wa ndayotewa naa, hune iyi mihumbulo ya sa fane kha vhathu vha Afrika Tshipembe nahone a i na vutanzi. Sa izwi Khomishini yo zwi amba, mulayo u nga dzhenelela kha u iledza u shumiswa ha vhuloi vhune ha vhaisa vhañwe mihumbuloni.

e) U iledza vhuloi

4.75 Khethekanyo ya (e) ya Mulayo i sumbedza uri zwi dzhiwa hu vutshinyi arali muthu—

nga kha nyeletshedzo dza nanga (dokotela ane a lowa), musumbavhaloi kana muñwe muthu kana nga kha mbuno ya ndivho ya u ita khole ya zwa vhuloi, a shumisa kana a shumisa ndila ifhio kana ifhio kana kuitele

kune, u ya nga ngeletshedzo iyo kana lutendo lwawe, zwa vhone zwi tshi vhaisa muñwe muthu kana tshithu.

Iyi mbetshelo ndi yone ine ya iledza u lowa hune ha vhaisa vhañwe vhathu kana tshiñwe tshithu. Uri ppanelo dzo pfukwa zwi do tevhela tsaukanyo ya khethekanyo thukhu ya (d) afho ntha. Tsenguluso ya u talutshedza uri zwi a pfala kana zwo tea i a fana. Mbudziso ndi ya uri na zwo tea naa, kha demokirasi ya ndayotewa musi vhathu vha tshi didzhenisa kha maitele a zwa vhuloi ane a vhaisa vhañwe vhathu. Muvhuso wone wo tea u fhelisa maitele ane a vhaisa vhathu zwi tshi vhone. Thaidzo afha ndi uri a si vhothe vhathu vha Afrika Tshipembe vhane vha tenda uri hu na vhuloi, na uri lutendo ulu lu nga si vhone nga tshisaithifiki. Arali muthu e hayani hawe, a ri kha mithethe ya fumi“u khou funa maanda a vhuloi a tshi vhaisa Mukene”, izwi zwi a tea u iledzwa naa? Ngoho zwi nga si iledzwe, arali hu na lutendo lwa uri zwi nga si konadzee uri muñwe muthu a vha sale nga u amba izwo. Hone arali zwi tshi tendisea uri muthu u do huvhala, zwi amba uri mulayosiñwa u do vha u na mbuno dza u dzhenelela ho sedzwa uri ndivho ya u huvhadza uyo o bulwaho i hone. Mbilaelo ndi ya uri mulayo u khou toda khonadzeo ya u dzhia vhuloi hu vhugevhenga, kuitele kune vhathu vhanzhi vha sa ku tende ngauri ndi kwa lutendo lwa vhuloi, na uri uhu u iledza zwi pfuka ppanelo dza vhañwe vhathu. Zwi dzhiwa hu thaidzo uri hu nga huvhadzwa muñwe muthu zwo sendeka kha zwithu zwi sa farei nahone zwi sa lingiwiho lwa sainthifiki. U dzhia nyito i vhugevhenga zwi toda uri zwi sendeke kha vhuñanzi vhu re khagala uri muvhaisi o vha e na ndivho ya u vhaisa muñwe muthu.

f) U iledza vhuloi na u bvumba zwi tshi khou itelwa mbuelo

4.76 Khethekanyo ya (f) izwi zwi dzhiwa hu vhutshinyi arali muthu muñwe na muñwe—

a tshi khou itela u vhuwela a ita u nga u na maanda a vhuoi, manditi, kana u ita zwa u bvumba, kana u ita u nga ndi ndivho kana vhuoni hawe ha u wanulula tshithu tsho xelaho.

Iyi ndi inwe mbetshelo ine ya kanganyisa, ngauri zwine ya amba zwone zwo dzumbama. I vhonala i tshi nga i iledza zwithu zwiraru zwi tevhelaho: (a) u ita u nga muthu u shumisa maanda a vhuoi a tshi itela u vhuwela (bindula); (b) u ita zwa u bvumba (a tshi itela u vhuwela kana u sa vhuwela?); na (c) u ita u nga, nga kha u shumisa thusedzo ya maanda a vhuoi, u itela u wana tshithu tsho xelaho.

4.77 Nga ntha ha pfanelo dzo bulwaho afho murahu, na khonadzeo dza u pfuka dziwe dza pfanelo, iyi mbetshelo i bva kha khethekanyo ya 22 ya Ndayotewa, ine ya amba uri “Muthu muwe na muwe u na pfanelo ya u nanga ndila ya u ita zwa makwevho, mushumo kana phrofesheni o vhofholowa. U ita zwa makwevho, mushumo kana phrofesheni zwi nga langulwa nga mulayo”. Muthu a nga vhudzisa uri ndi ngani muthu a nga si shumise vhuoni ha muhumbulo (*psychic skill*) kana mubvumbi sa mushumo wa u diunda. Tshi re khagala ndi tsha uri, hu na mulayo une wo zwi iledza, fhedzi arali mulayo uyo u sa pfali zwenezwo-ha zwi nga ita uri u sa vhe “mulayo wo teaho”. Arali khethekanyo ya 22 i sa shumiswi, zwenezwo-ha muthu a nga disendeka kha khethekanyo ya 10 ine ya amba nga ha ndeme ya muthu, ine i kwama pfanelo ya uri a tshile nga zwine a vha nazwo. Khethekanyo ya 12 na yone i nga kwamea, tsumbo, pfanelo ya mbofholowo na tsireledzo ya muthu kha u vhaaisala na muhumbuloni.

4.78 Mbudziso ya uri zwi a pfala naa i dovha ya vha hone. Mbetshelo a i kwami u vhaaisa vhaawe fhedzi i kwama u shumisa maanda a vhuoi muthu a khou itela u vhuwela. Dzangalelo la muvhuso kha izwi ndi lifhio? Muvhuso u nga amba uri u khou lingedza u thivhela vhatu kha u fhurwa tshede. Afha ho sedzeswa kha vhatu vhane vha vha “vhomaitakhole”: khamusi hu na muhumbulo wa u iledza vhuvhura, u itela u tsireledza vhatu kha vhatu vhane vha zwifha. Thaidzo i kwama uri zwi vhonala hani uri muthu u

khou zwifha na uri a sa zwifhi ndi ufhio, musi zwi tshi da kha zwa maanda a vhuloi, ngauri thalutshedzo ya hone a yo ngo lingiwa lwa saintifikiki. Mulayo nga ndila ine wa vha ngayo u nga imisa zwa mushonga wa sialala, une wa dzhiwa wo tea u ya nga miwe milayo.

4.79 Zwi khagala kha ndango ya muvhuso fhedzi kha vhatu a zwo ngo dzula zwavhuqi uri muthu a tou langulwa na kha zwine a tea u renga. Vhatu vhanzhi vha a tenda kha mushonga wa hayani, kha thangu, na zwiwe zwine muvhuso wa sa zwi langule. Zwino ndi ngani muvhuso u tshi tou topola izwi? Mulayo u re hone zwino u nga wo disendeka kha u hatula zwa maanda a vhuloi na zwa u bvumba, hu si na thalutshedzo i ne ya pfala ya u ita zwenezwo. Vhuhulu ha phungudzelo hu a vhavha kha avho vhane vha tanzila/tenda uri vha na aya maanda. Zwenezwi hu si na ndivho i re khagala, a zwi khagala uri mbudziso mbili dza u fhedza dzi nga thathuviwa hani dza mutaladzi wa phungudzelo. Iyi mbetshelo a i pfali nahone i lwa na Ndayotewa. Mulayosiwa wo dzumbama musi hu tshi qiwa kha uri izwi zwo vha zwi vhavhaho hani nga u dzhiela ntha mutaladzi wo fhungudzwaho wa vhutshinyi ha khethekanyo ya 1 (f) i tshi vhambedzwa na dziwe dzi re kha Mulayo. U dzhia zwi vhugevhenga zwi lwa na Ndayotewa.

g) Vhutshinyi

4.80 Vhutshinyi vhu kaliwa vhu tshi ya nga ndila ya vhuhulwane ha hone. Ndivho ya u vhona muthu mulandu muhulwanesa ndi ya u fhelisa u pomoka muwe muthu vhuloi. Sa zwe ra zwi vhona, izwi ndi zwone zwine zwa pfalesa /zwo teaho kha ndivho dza Mulayo kha Khethekanyo ya 1 (i), naho zwi tshi nga zwi na u kwama Ndayotewa. Tsha u thoma tshi a pfala: vhutshinyi ha u pomoka muwe vhuloi ho hulesa ngauri vhatu vha khou vhulawa zwo itiswa nga u pomokwa. Tsha vuvhili tshi a kanganyisa: vhutshinyi vhu a

hulesa arali “hu na tsumbo ya uri mufariwa u na ndowelo ya u pomoka kana nanga ine ya pomoka kana ine ya bvumba muloi”. A zwiho khagala uri nanga “nga dzema”zwi amba mini. “Vhuvha”na lone ipfi ili a li ambi zwi re khagala na uri zwi ita uri u pomoka na u sa langea ha tshitshavha zwa nanisa vhutshinyi. A zwiho khagala uri ndi ngani zwi na ndeme uri muthu ane a khou pomoka muñwe vhuloi ndi nanga. Ndivho ya mbetshelo ndi u fhelisa zwa u pomoka vhuloi. A zwiho khagala uri ndi ngani zwi tshi pfala uri tshigwevho tshi hule zwi tshi bva kha uri u pomoka zwo itwa nga nnyi. Zwi vhone hu tshi nga mbetshelo a i pfadzi nahone zwo ralo i khou lwa na Ndayotewa.

h) Khumbulelo

4.81 Mbetshelelo i shumana na nga ha u humbulela, iyo ndi khethekanyo ya 2 ya Mulayo, ine ya bula uri arali hu khou pomokwa muthu vhuloi nahone a fhedza o vhulawa, hu do humbulelwa uri muthu o vhulawa zwo itwa nga uvho vhutshinyi (u pomoka vhuloi) (nga nnda ha musu ho vha na inwe tsumbo). Nga u angaredza, Khothe ya Ndayotewa yo wana uri mbetshelo dzi lwa na Ndayotewa.¹¹¹Mbudziso ya ndeme i kwama u pfadza ha mbetshelo: naa hu na vhushaka vhu re khagala vhukati ha u ita vhutshinyi kha Mulayo na u vhulaya? Thaidzo ndi ya uri khumbulelo yo tandavhuwesa. I amba nga ha muthu ane a khou vhulawa fhedzi ha sa dodombedzwe –sa tsumbo, u pomoka zwo itea lini? Arali zwo itea minwaha ya fumi phanda ha musu muthu a tshi vhulawa, naa muthu o vhulawa zwo itiswa nga uho u pomokwa vhuloi ha kalekale? Mashudumavhi, vhugevhenga ano maduvha ho hula nga ndila ine muthu u a vhulawa naho a songo vhuya a thoma a pomokiwa vhuloi. Nyimele ya u vhulaya na vhushaka ha u pomoka zwi tea u sedzuluswa uri hu vhone arali zwi tshi tumana. Zwa amba uri tsezuluso ya zwa vhugevhenga i a tea u itiwa. Mbetshelelo i lwa na Ndayotewa. Hu tea u vha na vhushaka vhukati ha bulayo na u pomokwa vhuloi.

¹¹¹ See, for instance, *S v Manamela* 2000 (3) SA 1 (CC).

4.82 Hu fhedziselwa nga u sumbedza uri iyi tsaukanyo yo kwama u amba nga ha mbetshelo dza ndeme kha Mulayo, u itela u pfesesa na u lavhelesa khonadzeo dza u pfuka ppanelo dza ndeme zwine zwa nga itea, na khonadzeo dza u tšalutshedza uri zwi pfale musi ho vha na u pfuka idzo ppanelo. Ho sumbiwa mbetshelo dzo khetheaho, na uri arali ha vha na u pfuka mbetshelo, tenda zwi tshi do tšalutshedzwa zwa sala zwi sa lwi na Ndayotewa.

3 Mvelaphanda kha mañwe mashango

4.83 Bammbiri-mviswa yo thathuvha zwituku nga ha vhuloi kha mashango mavhili a Afrika, zwi hulwane ho sedzwa uri ayo mashango o shumana hani na mafhungo a vhuloi. Mashango ayo ndi Malawi na Zimbabwe. Iyi bammbiri-mviswa i do amba nga vhuloi ha mañwe mashango a Afrika, u itela u vhona mvelaphanda dza ayo mashango kha zwi kwamaho khakhathi dza vhuloi. Ndivho ya izwi ndi u toda u pfesesa nga vhuphara uri mañwe mashango kha dzhangho la Afrika a lwa hani na vhuloi na khakhathi dzi kwamaho vhuloi. Ho lavheleswa ngamaanda kha thuso ine ya vha hone musi ho khwiniswa milayo i kwamaho zwa vhuloi ho sedzwa uri zwitshavha zwi a shanduka nahone na thodea dzi a shanduka. Bammbiri-mviswa i do lavhelesa kha mashango a tevhelaho: *Cameroon (West Africa), Kenya (East Africa), Malawi (south-east Africa), na Zimbabwe (southern Africa)*.

4.84 Sa zwe zwa wanwa kha bammbiri-mviswa, mashango manzhi a Afrika e a vha o tsikeledzwa nga vhukoloni a na milayo (o vha na milayo) ine ya kha di vha yo sedza kha zwa u tsikeledza lutendo lwa vhuloi. Miñwe ya iyi milayo ndi ya kale u ya kha miñwaha ya sentshari dza vho 19th kana vhukati ha sentshari dza vho-20th. U bva tshe ha wanala vhuḍilangi, mañwe mashango e a vha o tsikeledzwa nga vhukoloni o dzhia maga a u

lavhelesa milayo i langulaho vhuloi ine ya vhone i tshi kuḁana na lutendo lwa vhatu vhanzhi kha izwo zwitshavha.

4.85 Thoḁisiso yo itwaho nga tshiimiswa tshine tsha ḁivhea nga *Ja HelpAge International (HelpAge Report)*¹¹² yo lavhelesa kha mashango manzhi a Afrika, ngamaanda hu u toḁa u lavhelesa uri naa mulayo kana mitheo ya milayosiḁwa i nga kona u shumana na zwa vhuloi naa. Muvhigo wa *The HelpAge Report* u sumbedza mawanwa a takadzaho nga ha tshiimo tsha milayo ya zwa vhuloi kha ayo mashango e thoḁisiso ya itwa khao.

4.86 Tsha u thoma, kha mashango othe e thoḁisiso ya itwa khao ho wanlaa uri hu na lutendo luhulu kha vhuloi, nahone kanzhisa kha sekithara dzothe dza zwitshavha lutendo kha vhuloi lu a fana. Vhuloi kanzhisa vhu shumiswa musi hu khou talutshedzwa zwi kwamaho mashudumavhi ane miraḁo ya tshitshavha ya tangana nao. Mawanwa o sumbedza uri mashango manzhi, vhane vha pomokwa ndi vhane vha sa vhe na tsireledzo, hu tshi katelwa vhafumakadzi (kanzhisa vha kegulu), vhana, vaholefali vha lukanda (maxweḁe), na vhatu vhane vha lwala muhumbulo. Zwitshavha zwi a pfisa vhuḁungu vhatu vhane vha pomokwa vhuloi nga ḁila nnzhi, nga u tou vha pandela (pfulusa), nga u vha huvhadza na nga u vha vhulaya.

4.87 Tsha vuvhili, ngauri mashango othe e thoḁisiso ya itwa khao o vha a fhasi ha vhuḁoni, vhezhi hao a na milayo ine ya lwa na vhuloi na/ kana khakhathi dzi kwamaho vhuloi. Mutheo wa mulayo kha aya mashango u ḁo rerwa ngawo nga vhuḁalo nga afho

¹¹² HelpAge International. *Using the Law to tackle accusations of witchcraft: HelpAge International's position.* www.helpage.org/.../using-the-law-to-tackle-accusations-of-witchcraft-helpage-internationals-position.pdf Accessed on 30 April 2015. The HelpAge report surveyed nine countries: Burkina Faso, Cameroon, India, Cote d'Ivoire, Kenya, Malawi, Senegal, South Africa and Tanzania.

fhasi. Milayo i langaho vhuloi kha mashango othe aya a i na thalutshedzo ya uri “vhuloi” zwi amba uri mini”¹¹³U sa vha hone ha thalutshedzo ya ipfi vhuloi zwi ita uri zwi konde u haṭula milandu i kwamaho vhuloi, nahone zwi sia zwothe zwi zwandani zwa vhahaṭuli uri vha nga zwi bva hani.¹¹⁴

4.88 Muvhigo wa *The HelpAge* u sumbedza ndila nṅa dza mulayo dzo fhambanaho dzo shumiswaho kha u shumana na vhuloi:

- (a) Mulayosiṅwa une wa dzhia vhuloi hu zwiito zwa vhugevhenga;
- (b) U shumisa kotho dza sialala;
- (c) Milayo ya u fhelisa vhuloi na u dzhia zwiito zwa u tovholo vha pomokwaho vhuloi hu vhugevhenga; na
- (d) U sengisa vhane vha pomoka vhaṅwe vhuloi, hu tshi khou shumiswa milayo i re hone zwino.¹¹⁵

4.89 Kha ndila mbili dza u thoma (A na B), vhuloi vhu dzhiiwa hu tshithu tshine tsha vha hone (vhuloi vhu a tshila). Ndivho ya mulayo ndi u tsireledza tshitshavha kha u vhaiswa nga vhuloi.¹¹⁶ Nga u tou vhambedza, kha dziṅwe ndila mbili dza (C na D) vhuloi vhu dzhiiwa tshi tshithu tshi siho (vhuloi a vhu tshili/ a huna vhuloi shangoni), nahone hu sedzwa kha u tsireledza vhathu vha pomokwaho vhuloi.

4.90 Mawanwa a muvhigo wa tshiimiswa tsha *The HelpAge* u sumbedza u kwamea ha ndaulo ya zwa vhuloi. Muvhigo u sumbedza uri ndivho ya mulayosiṅwa une wa tsireledza vhane vha khou pomokwa vhuloi a u thusi, sa izwi wo kundelwa u fhelisa u tenda kha zwa vhuloi; na u thivhela a u thivheli u pomokana vhuloi nahone a u fhelisi na khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi.¹¹⁷

¹¹³ HelpAge Report at 4.

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ HelpAge report at 5.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ HelpAge Report at 6.

4.91 Mañwe mawanwa a kwama u tevhedziswa ha mulayo u langaho vhuloi. U ita uri mulayo u tevhedzwe a zwi konadzei, ngamaanda hune ha vha na u tenda uri vhuloi vhu hone. U sa swikelelwa ha vhulamukanyi nga avho vhane vha pomokwa vhuloi ndi thaidzo khulwane; nahone, tshiñwe tshifhinga vhatu a vha na fhulufhelo na kha mulayo zwine izwi zwa vha na thaidzo kha uri mulayo u tevhedzwe.¹¹⁸

4.92 Zwavhukuma ndi zwa uri musu muthu a tshi khou shumana na zwa vhuloi u vha a khou shumana na zwa u nyadzwa ha mulayo, ngamaanda mulayo wa vhugevhenga, zwine izwi zwa vha thaidzo vhukuma. Muvhigo wa *the HelpAge* u sumbedza-vho uri musu mutru a khou shumana na milandu ya zwa vhuloi, hu na u pambuwa kha milayo yo no vhaho hone u tou fana na u tangedzwa ha nyimele na mavhari-vhari sa vhuṭanzi, milayo ya u tangedza vhuṭanzi, na tsumbo ya vhuṭamani vhukati ha vhugevhenga ho itwaho na nyito dza vhuloi.¹¹⁹ Sa zwa rerwa kha ino bambiri, thalutshedzo ya ipfi “vhuloi” kha zwishumiswa zwothe zwa mulayo zwi langulaho vhuloi i ita uri hu vhe na vhukondi, malugana na uri hu vhe na tsumbo ya uri ngoho khothe i ri vhugevhenga ho itea. Muthu ane a khou pomokwa vhuloi u vha a sa divhi nga ha vhugevhenga vhune a khou pomokwa hone. Izwi zwi fhedza zwo pfukekanya pfanelo dza tsengo yo lungamaho. Zwi tshi ḡa kha u shumisa khothe dza sialala, thodisiso yo itwaho nga *the HelpAge* yo wana uri khothe dza sialala a dzi thusi ngauri ngona dzi shumiswaho dzi na thaidzo. Izwi zwi itiswa ngauri khothe dza sialala dzi bva fhethu hune vhuloi ha tendwa u pfi vhu a tshilla nahone vhatu vha tea u tsireledzwa uri vha sa vha iswe nga vhuloi.¹²⁰

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ HelpAge Report at 7.

¹²⁰ HelpAge Report at page 8.

a) Cameroon

4.93 U tou fana na kha mashango manzhi a Afrika, ngei Cameroon lutendo kha zwa vhuloi kana kha u ita zwa vhuloi zwo dalesa. Vhuloi vhu talutsedzwa sa kuitele ku kwamaho zwithu zwi s talutshedzei, zwine zwa nga vha vhuloi vhuvhi, vhatu vha re na maanda a u lwa na vhuloi vhuvhi, kana vhatu vha re na maanda a u fhodza.¹²¹ U tou fana na kha vhuñwe vhupo (sa zwe zwa ambiwa afho fhasi), kha tshitshavha vhatu vhane vha tovholeswa ndi vhakegulu, vhana vho holefhalaho, na maxweṭe kana vhwadze ha muhumbulo. Avho vhane vha pomokwa vhuloi vha huvhadzwa na u pandelwa tshitshavhani.¹²² Hangei Cameroon hu na divhazwakale ya u sengisa vhatu vho pomokwaho vhuloi.¹²³

4.94 Vhuloi ngei Cameroon vhu langulwa nga mulayo wo itwaho musi Cameroon lo no wana vhuḍilangi. Mulayo wa *The Penal Code*, ngamaanda Atikili dza vhu 251, 278 na 279, dzi langula vhuloi. Atikili 251, ndi yone atikili i shumanaho na vhuloi, i na mbetshelo ya uri:

Muñwe na muñwe ane a ita zwa vhuloi, manditi kana vhubvumbi u khou khakhisa mulayo wa tshitshavha kana vhudziki, kana u vhaisa muñwe muthu, ndaka, hu nga vha nga u badelwa kana inwe ndila, u do pfiswa vhuṭungu nga u valelwa tironngoni lwa miñwaha mivhili u ya kha ya fumi na nga mulifho wa *francs* dza zwigidi zwiṭanu u ya kha *frans* dza zwigidi zwa dana.¹²⁴

¹²¹ HelpAge Report page 13.

¹²² Ibid.

¹²³ Tebbe N, 'Witchcraft and statecraft: liberal democracy in Africa', *Georgetown Law Journal* 96:183, 2007 at 232.

¹²⁴ Ibid.

Atikili ya 278 i na mbetshelo ya uri vhuloi ndi vhutshinyi ho kalulaho kha milandu ya u vhulaya, na Atikili ya 279 i na mbetshelo ya uri vhuloi vhu dzhiwa u fana u vhaisa muvhili wa muthu.¹²⁵

4.95 Ndi tshifhinga tshilapfu nga murahu ha musu ho vha na ndaulo ya vhuloi nga mulayo wa *Penal Code*, hu tshi khou timatimiwa uri mulayo u tevhedzwe (shumisa). Ho vha na tshanduko nga vho 1980, khothe dza vho thoma u thetshelisa milandu i kwamaho vhuloi. Vhahaṭuli vho ḡishumisela kupfesesele kwavho nga ha vhuloi, nahone tshiṅwe tshifhinga muthu ane a khou humbulelwa uri u a lowa a vhone mulandu ho shumiswa vhuṭanzi ha ṅanga ya sialala.¹²⁶ Milandu i kwamaho vhuloi i a konḡa u vha na tsumbo, ngamaanda ngauri vhatshutshisi vha wana zwi tshi konḡa uri vha vhone uri maanda a vhuloi o huvhadza muthu.

4.96 Nga nḡa ha ndingedzo dza u shumisa mulayo u shumana na milandu ya vhuloi, a huna-vho dziṅwe mvelaphanda nḡzhi. U isa milandu kha zwa vhulamukanyi a zwo ngo vhuya zwa thusa.

b) Kenya

4.97 Iḡi shango ḡi re Vhubvaḡuvha ha Afrika na ḡone ḡo ḡala lutendo lu kwamaho vhuloi. Vhathu vho pomokwaho vhuloi vha a thudzelwa thungo, tambudzwa (lwa muhumbulo na u vhaiswa muvhili), na uri tshiṅwe tshifhinga vha a vhulawa.¹²⁷

4.98 Ngei Kenya, vhuloi vhu langulwa nga Mulayo wa zwa Vhuloi wa 1925, we wa itwa nga tshifhinga tsha vhukoḡoni une uyu mulayo wo ḡo itululwa nga murahu ha musu Kenya

¹²⁵ See HelpAge report page 13.

¹²⁶ Ntebbe (2007) at page 232.

¹²⁷ HelpAge Report at page 18.

lo wana vhudilangi.¹²⁸Uyu Mulayo u randela vhutshinyi ha maitete a vhuloi o vhalaho; vhutshinyi ha hone ndi“ musu muthu a tshi ita u nga u a lowa ngeno a sa lowi, u nga u a dīvha nga ha vhuloi, u vha na thangu dzi kwamaho zwa u lowa.”¹²⁹Mulayo u ya phanda wa iledza u pomoka vhuloi nga kha maandalanga a si one. U tou fana na miñwe milayo kha dzhangho ja Afrika, Mulayo uyu na wone a u na thalutshedzo ya ipfi “vhuloi”. Hu dovha ha vha na mulayo une wa pfi *the Penal Code*, une wa shumana na khakhathi dzi kwamaho zwa vhuloi, hu tshi katelwa vhufhura na u vhulaya.¹³⁰

4.99 Lutendo lwa zwa vhuloi a zwi dzhiwi hu ndila ine ya nga leludza tshigwevho kha milandu ya zwa vhuloi, nga nda ha musu tshipondwa tsho difara nga ndila ine ya ita uri muhwelelwa a tende uri nangoho tshipondwa ndi muloi.

4.100 Mulayo wa zwa vhuloi a u shumiseswi ngei Kenya. Vhunzhi ha milandu i shumaniwa nayo u ya nga mulayo une wa pfi *the Penal Code*, hune ha wanala milandu ya u vhulaya muthu.

c) Malawi

4.101 Hu na lutendo lwo phadalalaho nga ha vhuloi ngei Malawi, na uri vhatu vhane vha pomokeswa vhuloi ndi vhakegulu. Vhuloi ngei Malawi vhu langulwa nga Mulayo wa zwa Vhuloi wa 1911. Uyu Mulayo na wone a u na thalutshedzo ya ipfi “vhuloi”, nahone a u sumbi ndila ya uri milandu ya vhuloi i shumiwe hani.¹³¹Vhunzhi ha milandu ya vhuloi i shumaniwa nayo u ya nga Mulayo une wa pfi *the Criminal Procedure and Evidence Code*.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid. The offences created in the Kenyan Act are similar to most that are found in the South African Witchcraft Suppression Act discussed in this paper.

¹³⁰ HelpAge Report at page 18.

¹³¹ HelpAge Report at page 20-21.

4.102 Mulayoi wa zwa vhuloi ngei Malawi u fana na Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi wa Afrika Tshipembe. A u tendeli muthu a tshi pomoka muñwe vhuloi, a u tendeli muthu a tshi ñiita muloi, nahone a u tendeli na vhuñanga vhuvhi kana u sumba muloi.

4.103 Naho hu na u takalela uri Mulayo wa zwa Vhuloi wa Malawi ndivho yawo ndi u tsireledza vhathu kha zwithu zwa vhuloi zwi re na khombo, vhañwe vho amba uri Mulayo a u tsha tshimbilelana na tshifhinga. Mulayo uyu wo phasiswa nga ñwaha wa 1911.¹³²Thaidzo yo vhonealaho kha Mulayo ndi ya uri a u dzhieli ñtha uri hu na zwithu zwine zwa pfi vhuloi, fhedzi ngeno u tshi dzhia u pomoka vhuloi hu vhugevhenga. Vhathu vhanzhi vha tenda uri vhuloi vhu tea u dzhiwa hu zwiito zwa vhugevhenga u itela u tsireledza zwitshavha. Hu na u ñanganedza uri hu na thaidzo dzi re hone zwi tshi ña kha u dzhia vhuloi hu vhugevhenga, u tou fana na tsumbo ya vhuñanzi kha iyo milandu, ho sedzwa uri vhuloi vhu kwama mañga a sa ñalutshedzei. Avho vhane vha khou hanedza Mulayo u re hone zwino a vha fushei ngauri Mulayo a u tsireledzi vhathu vhane vha pomokwa vhuloi.

4.104 Vhuloi vhu shumiswa u ñalutshedza zwiwo zwa mashudumavhi kana zwiñwe zwiwo zwi si zwavhuñi zwine zwa itea kha vhathu. Vhathu vha tenda uri vhaloi vha a kona u vhaisa vhañwe vhathu, nahone vha a kona u ita uri vhañwe vhathu vha vhe na mashudumavhi.¹³³Zwa u pomoka vhathu vhuloi ngei Malawi zwo andesa, nahone avho vhane vha pomokwa vhuloi vha tambudzwa nga ññila dzo fhambanaho –u tou fana na u vhaiswa muvhili, u kwashelwa ndaka, nahone tshiñwe tshifhinga vha tou vhulawa.¹³⁴Nga ñtha ha zwenezwo zwa u pomoka vhuloi, vhathu vha a zwimiwa musi vho pomokwa uri

¹³² Malawi Law Commission *IssuesPaper* 6.

¹³³ Byrne C *Hunting the vulnerable: Witchcraft and the law in Malawi*, 16 June 2011. Web

¹³⁴ HelpAge Report at page 20-21

vha khou gudisa na vhana u lowa, kana afho hune vhaloi vha vhewa phoswo ya u vhulaya muthu nga vhuloi kana u ita mashudumavhi kha muthu.¹³⁵

4.105 Ngei Malawi, zwine zwa fhambana na zwa Afrika Tshipembe, ndi uri vhatu vhanzhi vha kha sisiteme ya vhulamukanyi nga vhanganga la u pomokwa vhuloi, izwi zwi amba uri avho vhatu vho tou pomokwa vhuloi.¹³⁶ Avho vhane vha pomoka vhuloi a vha itwi tshithu.¹³⁷

4.106 Shango la Malawi lo thoma kuitele kwa u lavhelesa mulayo wa zwa vhuloi. Khomishini ya Malawi ya Mvusuludzo ya Mulayo i khou lavhelesa Mulayo wa zwa Vhuloi. Nga nwedzi wa Lambamai 2009, Khomishini ya Malawi ya Mvusuludzo ya Mulayo (Malawi LRC) yo anadza bammbiri-mviswa nga ha u lavhelesa mulayo wa zwa vhuloi wa shango.¹³⁸ Mvusuludzo ya mulayo yo itiswa nga khuwelelo dza mirado ya tshitshavha dza uri hu lavheleswe Mulayo wa zwa Vhuloi, ngauri vho sumbedza uri mulayo a u anani na lutendo lwa vhatu vha Malawi.¹³⁹ Mulayo wa zwa Vhuloi wa Malawi u humbulela uri a huna zwithu zwine zwa pfi vhuloi, fhedzi uku kuhumbulele a ku anani na lutendo lwa vhatu vha Malawi.

4.107 Madzinginywa a u fhindula bammbiri-mviswa a sumbedza uri mbetshelo dza Mulayo dzine dza tsireledza vhafumakadzi kha u vhaiswa dzi tea u dzula dzi hone kha Mulayo.¹⁴⁰ Vha *the Bar Human Rights Committee (BHRC)* vha dzinginya uri a huna thodea ya u vusuludza mulayo, sa izwi mulayo u tshi tevhezela tshitandadi tsha mashango a dzitshakatshaka tsha ppanelo dza vhatu dzine dza tsireledza vhafumakadzi. Vha *the*

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Malawi: *Suspected witches jailed*. IRINNews

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Malawi Law Commission *Issue Paper*.

¹³⁹ Malawi Law Commission *Issue Paper* 5.

¹⁴⁰ Submission to the Malawi Law Commission titled *Observations of the Bar Human Rights Committee on the relevant international legal standards*, Bar Human Rights Committee of England of Wales (2011), 9. This submission is referred to as the BHRC submission.

BHRC vha sumbedza uri zwine zwa nga itwa ndi u khwaṭhisa mbetshelo dza mulayo nga u shumisa maga a si a mulayo, sa u tou funza vhathu na u ita mafulo.¹⁴¹

4.108 Bammbiri-mviswa yo amba nga ha u sa ṭanganedzwa ha vhana zwi tshi itiswa nga u pomokwa vhuloi. Hu tshi fhindulwa izwi, vha *the BHRC* vha amba uri Mulayo wa Malawi zwa zwino u a tsireledza vhana malugana na u pomokwa vhuloi.¹⁴²Vho amba nga ha khethekanyo dza 4 na 3 dza Mulayo, dzine dza dzhia izwi hu vhugevhenga vha tshi tea u sengiswa.¹⁴³

4.109 U vusuludza mulayo Malawi zwo mbo ima. Khomishini ya Malawi ya Mvusuludzo ya Mulayo yo sumbedza uri u bva tshe ha anḡadzwa Bammbiri-Mviswa nga 2009, a huna inwe bammbiri ya ṭhoḡisiso ye ya anḡadzwa.¹⁴⁴

d) Zimbabwe

4.110 Ngei Zimbabwe na hone lutendo lwa vhuloi lwo ḡalesa, naho zwi sa wanali hoṭhe.¹⁴⁵Muḡivhi wa zwa vhurereli, ane a pfi Mafico, u amba uri zwa u shaea ha lutendo lune lwa wanala hoṭhe ḡifhasini ndi zwone zwo itaho uri miṅwe milandu i tou sedzuluswa nga mapholisa, he zwimela zwe zwa humbulelwa uri zwo shumiswa u vhulaha vhathu zwa vha na tsumbo ya uri a huna zwo raloho (a si zwone). Zwa tou fana na zwa musu ho vha na milandu ye ha itwa ṭhaṭhuvho ya tshitumbu tshe ha pfi muthu wa hone o vhulawa nga vhaloi vhe vha tou zwi “ṭanziela” ha wanala uri mufu o lovha lwa mupo. Zwiṅwe zwiṭumbu ho vha na nyambo ya uri mpfu dza hone dzo vhangwa nga vhaloi vhe vha tou

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² BHRC submission at page 15.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ The status of the investigation was confirmed during an email communication between the designated researcher and a senior official of the Malawi LRC in May 2015.

¹⁴⁵ Mafico T.J *Witchcraft: Belief and realities: A debate*, 1986 Zambezia at 119-130.

tshewa/viwa fhedzi nga murahu ha t̄hathuvho ho wanala uri zwitumbu a huna na tshithu tshe tsha itwa khazwo.¹⁴⁶

4.111 Ho vhogwa uri hu na phambano vhukati ha ndila ine kotho dza sialala na kotho dzo d̄oweleaho dza shumana na vhuloi. Kotho dza sialala dzi tenda uri vhuloi vhu hone ngeno kotho dzo d̄oweleaho dzi sa tendi uri hu na vhuloi.¹⁴⁷Kotho dzo d̄oweleaho dzi ita tsheo dzo d̄isendeka kha zwi re kha Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi (*Ordinance 14*) wa 1899, une ndi wone we wa vha u khou langa vhuloi ngei Zimbabwe u swika nga 2006.¹⁴⁸

4.112 Mulayo wa 1899 wo vha wo itelwa u pfisa vhuṭungu avho vhane vha pomoka vhañwe vhuloi. Mulayo wo t̄alutshedza ipfi “vhuloi” nga ndila i tevhelaho “u tungula, u shumisa t̄hangu na dziñwe ndila na zwishumiswa zwi shumiswaho kha vhuloi.”¹⁴⁹Vhaḍivhi vha zwa Ngudakutshilele (*Sociologists*) u tou fana na Chanvunduka vho sasaladza iyo t̄halutshedzo, vha sumbedza uri u kwamanya u tungula na vhuloi zwo khakhea, sa izwi u tungula hu ndila ya u bvumba (vhuporofita) i shumiswaho nga dziñanga. Tsatsaladzo yo dovha ya vha hone nga ha u iledzwa ha u shumisa t̄hangu, ngauri hu tendiwa uri t̄hangu a dzi kwamani na vhuloi.¹⁵⁰U itela u vhona uri muthu ndi muloi, tsengo dzi vhavhaho dzo vha dzi tshi itiwa. Iyi ndila ya u t̄oda u vhona uri muthu u a lowa kana ha lowi yo d̄o sasaladzwa nahone ya dzhiiwa i sa tshimbilelani na tshifhinga tsha musalauno.¹⁵¹Thasululo yo swikelwaho nga avho vha sa tendi kha zwa vhuloi yo vha ya uri zwa vhuloi ndi

¹⁴⁶ Mafico (1986) 122.

¹⁴⁷ Mafico (1986) 119.

¹⁴⁸ In 2006, Zimbabwe passed the Criminal Law (Codification and Reform) Act, which replaced the Witchcraft Act of 1899.

¹⁴⁹ Chavundika G.L. *Realities of Witchcraft* 1986 Zambezia at 130-135.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Mafico (1986) 123.

kuhumbulele kwa vathu.¹⁵² Itshi tshigwada tshi kwamanya lutendo lwa vhuloi na nyimele dza vhushai, vhwadze vhu sa fholi, luvhengela na nyofho.¹⁵³

4.113 Zwine muthu a nga khunyeledza ngazwo kha nyimele ya vhuloi ngei Zimbabwe ndi zwa uri vhañwe vhoraakademi vho t̄anganedza lutendo lwa uri vhuloi vhu a tshila, ngeno vhañwe vha tshi ri vhuloi ndi zwithu zwi siho.

4.114 Zwo teaho kha iyi t̄hoḡisiso ndi zwa u phasiswa ha mulayo wa “tshizwino-zwino” wa zwa vhuloi wa Zimbabwe, ngamaanda ho sedzwa uri khothe dzi shumana hani na milandu ya vhuloi. Mulayosiñwa muswa, *the Criminal Law (Codification and Reform) Act of 2006 (Codification and Reform Act)*, u dzhiela n̄tha uri vhuloi vhu hone nahone u iledza maitete a kwamaho vhuloi. Mulayo wa u langa vhuloi a wo ngo tou ima nga woṭhe kha shango.

4.115 Tshipiḡa tsha vhu VI tsha ndima ya 2 ya *the Codification and Reform Act* tshi amba nga ha vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi, nahone tshi vhidzwa u pfi “Vhuloi, u sumba muloi na vhugevhenga vhu elanaho na vhuloi.” Itshi tshipiḡa tsho khethulula vhugevhenga vhune Mulayo wa toḡa u langula na u shumana naho. Mulayo u iledza zwa u ḡidzhenisa kha zwiito zwi kwamanaho na vhuloi, u sumba vhaloi, u shumisa n̄ḡila dzi si dza mupo kha u fhelisa vhugevhenga; na u fha dziñwe n̄ḡila kana u vhona mulandu avho vha re fhasi ha tshipiḡa tsho teaho. Tshipiḡa tsha VI tshi sumbedza uri lutendo kha zwa vhuloi a zwi iti uri muthu a pfuke mulayo a ḡiimelele nga vhurereli.

¹⁵² Mafico (1986) 122.

¹⁵³ Mafico (1986) 123.

4.116 Tshipiḁa tshi dovha hafhu tsha sumbedza ṭhalutshedzo dza maipfi a shumiswaho kha mbetshelo. Maipfi o ṭalutshedzwaho ndi haya: “u pomoka muthu vhuloi” na “maitele a si a mupo.” Tshipiḁa tshi sumbedza uri “u pomoka muthu vhuloi” zwi amba uri muthu –

- (a) o shumisa, u khou shumisa kana a nga vha a khou kana u a kona u shumisa maitele a si a mupo kha u ita uri–
 - (i) hu vhe na lufu kana u huvhala kha kana u lwala kana vuholefhali kha muṅwe muthu;kana
 - (ii) kwasha kana u ngalangadza kana u kwashekanya ndaka iṅwe na iṅwe; kana
- (b) o kavhiwa nga mimuya ya u vhanga kana,ine ya khou vhanga –
 - (i) lufu kana u huvhala kana vhulwadze kana vuhole kha muṅwe muthu; kana
 - (ii) u kwashekanya kana u ngalangadza kana u devha ndaka iṅwe na iṅwe;

Ṭhalutshedzo ya ipfi “maitele a si a mupo” zwi katela u wana muloi (u ufara muloi/u sumba muloi). Mashudumavhi, a huna ṭhalutshedzo ya ipfi “vhuloi” kha mulayo.

4.117 Milandu ya khothe yo lavheleswa u itela u vhona khaṭulo dze dza itwa hu tshi khou shumiswa mbetshelo ya mulayo wa 2006. Mawanwa nga u angaredza ndi a uri khothe a dzo ngo shumisa mbetshelo dza mulayo muswa kha u shumana na milandu ya vhuloi. Milandu yo lavheleswaho i sumbedza uri sisiṭeme ya vhulamukanyi i shumisa vhugevhenga vhune ho itelwa mbetshelo kha *the Codification and Reform Act*, hu si milandu yeneyo i re kha mutevhe tshipiḁa wa tsha vhu VI tsha Ndimu ya 2 tsha *the Codification and Reform Act*.

4.118 Kha milandu ya u vhulaya ho itiswaho nga vhuloi, muhwelelwa o vhone milandu wa vhugevhenga ha u vhulaya hu tshi khou tevhezwa ndaulo ya khethekanyo ya 47 ya *the Codification and Reform Act*. Naho vhatu vho hwelelwaho kha iyo milandu vha songo vhone milandu u ya nga khethekanyo ya 97 u ya kha 102, mafhungo a zwa vhuloi o ḁi

kwamiwa. Sa tsumbo, kha mulandu wa *S v Simoyi*¹⁵⁴ muhwelelwa o tshavha khotsi awe vha lovha musi vha tshi khou semana, zwine izwi zwo itea ngauri muhwelelwa o pomoka mme awe uri vha a lowa. Tsemano nga ha vhuloi a yongo itea, fhedzi vhuloi ho ambiwa nyana nga khothe musi muhwelelwa a tshi khou gwevhiwa. Muhwelelwa o do gwevhiwa miŋwaha ya 12 kha mulandu wa u vhulaya. Kha mulandu wa *S v Techu & Others*,¹⁵⁵ muhwelelwa o vhonwa mulandu wa u vhulaya hu tshi khou tevhedzwa khethekanyo ya 47 ya *the Codification and Reform Code*. U vhulawa ha mufu zwo tshuvedzwa nga u mu pomoka vhuloi. Hu tshi gwevhiwa muhwelelwa miŋwaha ya 18 ya u dzula dzhele, khothe yo lavhelesa lutendo lwa muhwelelwa lwa u tenda kha zwa vhuloi. Kha mulandu wa *S v Hamunakwadi*,¹⁵⁶ muhwelelwa o vhulaya mme awe nge a tenda uri vho mu lowa. Izwi zwo khwaŋhisedzwa nga ŋanga, ye ya tenda uri mme a muhwelelwa ndi vhone vhe vha vhanga thaidzo kha mbingano yawe. Naho khothe yo amba uri u tenda kha zwa vhuloi zwi a dzhielwa ntha nga mulayo musi muhwelelwa a tshi humbela u fhungudzelwa tshigwevho, yo fhedza yo hana vhuŋiimeleli ha u kwatiswa nga u humbulela uri mme vha a lowa, ngauri vhutshinyi a ho ngo itwa nga tshifhinga tshenetsho tsha musi mafhungo a maŋu. Khothe yo amba uri muhwelelwa o vhulaya mme awe a songo kwata.

e) Magumo

4.119 Vhathu vha Afrika Tshipembe vha nga guda kha zwine zwa itea kha maŋwe mashango a dzingu la Afrika. Kha nyimele ya Afrika na zwiŋwe zwigwada zwa ndavhuko ya Afrika, ri nga vha ri khou zwifha arali ra hanedza uri lutendo kha zwa vhuloi na maitele a vhuloi ane a vhaisa vhathu lu kha di vha hone. Zwine zwa khou tshodea ndi u edanyisa u

¹⁵⁴ [2015] ZWHHC 560

¹⁵⁵ [2015] ZWHHC 271.

¹⁵⁶ [2015] ZWHHC 323.

ṭanganedza lutendo lwa sialala kha zwa vhuloi, na u phasisa milayo ine ya langa maitete a kwamaho vhuloi.

4.120 U katelwa ha nanga dza sialala sa “ṭhanzi dzi re na nḍivho (vhaḍivha)” kha milandu ya khothe musi hu tshi khou shumaniwa na vhutshinyi vhu kwamaho vhuloi zwo ambiwa nga hazwo kha maṭwe mashango a Afrika. Ngei Cameroon, sa tsumbo, khothe dza muvhuso dzo thola “vhabvumbi” (*nkong*) vha re na ṭhanziela uri vha fhe vhuṭanzi nga ha vhuloi.¹⁵⁷Naho ngei Cameroon vhuloi hu vhugevhenga lwa tshiofisi, u shumiswa ha vhabvumbi vha sialala zwi vhonele zwi tshi khwaṭhisa lutendo lune muvhuso wa khou ṭoda u fhelisa.

C TSENGULUSO NA THEMENDELO

4.121 Uhu u ṭolwa ha mulayo hu khou itea nga tshifhinga tsha musi milayo yoṭhe ya Afrika Tshipembe i tshi khou tea uri i sa hanedzane na Ndayotewa. Musi Mulayo u tshi phasiswa, pfanelo dza vhathu dzo vha dzi sa dzhielwi nṭha, zwenezwo-ha ho vha hu sina ndeme ya uri Mulayo u anane na Ndayotewa. Mulayo wo vha u songo ḍowelea nahone u sa ṭhonifhi lutendo lwa mvelele ya vhathu vha fhano Afrika Tshipembe. U itela u shumana na maitete a kwamaho vhuloi na khakhathi, uyo Mulayo wo mbo ṭoda uri u fhelise maitete a vhuloi.

4.122 Tshitshavha tsho shanduka, ngamaanda fhano Afrika Tshipembe, hune Ndayotewa ya vha yone mulayo muhulwane. Maitete a vhuloi ha tsha vhonele nga nḍila mmbi. Hu na vhathu vhane vha ita “vhuloi”, hune ha khou humbulelwa uri ndi pfanelo ya vhurerele. Pfanelo dza vhurerele dza itshi tshigwada tshiṭuku dzi nga si dzhielwe fhasi,

¹⁵⁷ Fisiy and Rowlands, (1989); Fisiy and Geschiere (1990); Geschiere and Fisiy (1994); Fisiy (1998); Niehaus (2001).

ngamaanda ho sedzwa Ndayotewa, ine ya ombedzela uri pfanelo dzi tsireledzwe. Lutendo lwa mvelele, lune huñwe lu na maitete ane a vhaisa a vhuloi, lu tea u tsireledzwa, ngauri lutendo lu tsireledzwa nga Ndayotewa.

4.123 Mulayo une wa ũolwa u kha ũi vha kha bugu ya mulayo wa phalamennde, na uri miñwe milayo yo shumiswa u itela u tandulula thaidzo nga ha vhuloi. Hone iyi milayo a yo ngo iledza vhuloi vhuvhi. Khothe a dzo ngo dzhiela fhasi vhuũifhinduleli ha uri mulayo u tevhezwe na u tsireledza vhadzulapo, sa izwi dzo ya phanda na u pfisa vhuũungu avho vhe vha pfuka mbetshelo dza milayo yo itelwaho u fhelisa vhuloi.

4.124 Ro guda na uri kha mañwe mashango hu na thaidzo dzine dza fana na dzi re Afrika Tshipembe kha sia ũeneũi ũa vhuloi, hu ũi nga na kha ũifhasi ũoũhe nga vhuphara. Mashango a Afrika a na milayo yo ũanganaho, milayo iyi i dzhiela fhasi lutendo lwa vhuloi, na avho vhane vha tenda uri vhuloi vhu hone nahone vhu a tshila.

4.125 Tshifhinga tsho swika tshine ha tea u dzhielwa nũha lutendo lwa vhuloi, ho sedzwa na uri a si vhuloi vhuñwe na vhuñwe vhune ha vhaisa vhathu. Hone-ha vhuñwe vhuloi vhu a vhaisa vhathu. Phambano ya ndeme i tea u itwa vhukati ha vhuloi havhuũi na vhuloi vhu si havhuũi. Khothe dzi khou huwelelwa uri dzi shumane na milandu ya vhuloi ha maitete ane a vhaisa, hu si lutendo lwone luñe fhedzi. Nga vhangana ũa izwo, Khomishini yo themendela uri Mulayo u re hone zwino, une wo kundelwa u ita phambano vhukati ha vhuloi havhuũi na vhuloi vhuvhi, u tea u fheliswa (u tea u sa tsha shumiswa).

4.126 Mulayo wo fheliswaho u tea u imelwa nga muñwe mulayo muswa wa tshizwino-zwino une wa ũo iledza maitete ane a vhaisa tshitshavha. Ndi ngoho kha zwa uri hu na

milayo minzhi ine ya shumana na maitete ane a vhaisa, hu tshi katelwa milayo ya zwa vhugevhenga na miṁwe milayo sa *Human Tissue Act*. Khomishini i tenda uri nga ṅḁila ine zwithu zwa vha ngayo, iyi milayo a i thusi. Hu nga swikelelwa zwinzhi arali ha itwa mulayo muthihi une wa ḁo shumana na maitete ane a vhaisa a kwamaho vhuloi. Kha ḁiḁi fhungo Khomishini i themendela uri hu itwe mulayo une wa ḁo shumana na maitete ane a vhaisa a kwamaho zwa vhuloi. Mulayo une wa khou dzinginywa u vhidzwe u pfi "*Prohibition of Witchcraft Practices Associated with Witchcraft Beliefs Act*," nahone u ḁo vha wone u woṁthe une wa ḁo shumana na maitete a si avhuḁi na maitete ane a lwa na matshilisano a kwamaho vhuloi.

4.127 Mulayo une wa khou dzinginywa u ḁo shumana na mafhungo a u pokana vhuloi, u u fara sumba vhaloi (u vhonisa), vhugevhenga vhu kwamaho kana ho tuṁuwedzwaho nga u tenda kha zwa vhuloi, na vhuviavhathu. Tsaukanyo ya ndayotewa kha iyi ndima yo sumbedza uri zwiṁwe zwipiḁa zwa Mulayo une wa vha hone zwino zwi nga khwiṁiswa hani zwa sala zwi tshi fusha ṁhoḁea dza ndayotewa. Khomishini i themendela uri ndaulo ya maitete a u pomokana vhuloi, vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi, na vhuviavhathu. Mulayo wo dzinginywaho u ḁo vhea khagala uri u tenda kha zwa vhuloi a zwi iti uri muthu a ḁiimelele ngazwo kha iyo milandu mihulu, fhedzi zwi nga lavheleswa musi muthu a tshi khou sumbedza zwine zwa tea u dzhielwa ṁṁha musi a tshi gwevhiwa. Mulayo u ḁo randela zwigwevho malugana na maitete ane a vhaisa o iledzwaho nga Mulayo. Zwidodombedzwa zwa Mulayo wo dzinginywaho zwi ḁo ambiwa nga hazwo afha fhasi kha Ndimya ya 5.

NDIMA YA 5

NDILA DZA MVUSULUDZO YA MULAYO

A Maitele a vhaihaho a kwamaho vhuloi

5.1 Kuitele kwa vhuloi na maitele ane a vhaihaho a kwamaho vhuloi a na mafhungo a vhaihaho ane a tea u tandululelwa thungo. Kuitele kwa vhuloi ho sumbedzwa uri ku a kwama vhurereli na mvelele. Avho vhane vha ita zwa vhuloi, hu nga vha vhuloi ha vhurereli kana mvelele, a si vhanzhi hone vha toḡa u tsireledzwa nga Ndayotewa. Nga u tou vhambedza, maitele ane a vhaihaho a kwamaho vhuloi a toḡa u lavheleswa ngauri a na masiandoitwa mahulu kha zwitshavha.

5.2 Khomishini i ombedzela iyi phambano, sa izwi zwi na ndeme u pfesesa ndila dza u shumana na mafhungo a vhuloi. Vhuloi, sa zwe zwa sumbedzwa nga vhanzhi hu tshi katelwa vhathu vha *Pagans* – vhane vha divhona vhe vhaloi – a si thaidzo nahone a zwi ofhisi u ya nga Khomishini. Mafhungo hafha ane a dina ndi haya ane a fhandekanya zwitshavha, ane a tendela u tovholwa vhaloi, na u ita uri vhathu vha tshile vha na nyofho.

5.3 Khomishini yo sumbedza (kha Ndimu ya 4 afho murahu) zwiito zwine zwa tea u lavheleswa na zwine zwa tea u langulwa. Izwo ndi u pomoka muthu vhuloi, u fara vhaloi, vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi, na vhuviavhathu. Izwi zwithu zwo haḡulwa nga khothe lwa tshifhinga tshilapfu.

B Ndangulo kha zwa vhuloi

5.4 Likumedzwa lo itwaho nga Khomishini la uri hu itwe iyi thodisiso lo sumbedza zwithu zwa ndeme zwa kuitele kwa mvusuludzo ya mulayo hune kwa tea u dzhielwa nḡha.

Tsha u thoma, zwo sumbedzwaho nga Khomishini zwo sumbedza khaedu dzine zwitshavha zwinzhi zwo livhana nadzo zwo bva kha maitete aya a vhuloi. Tsha vuvhili, hu na madzangalelo ane a vha kha mbambe ane a tea u edanyiswa – u tou fana na avho vhane vha ita vhuloi na avho vhane vha pfa vhuṭungu ha masiandoitwa a vhuloi.

5.5 Khomishini i dzhiela nṭha vhuḍifhinduleli ha u ṭuṭuwedza na u tsireledza pfanelo dzi re kha Mulayotibe wa Pfanelo, ngamaanda pfanelo dza mvelele na pfanelo dza vhurereli zwa tshitshavha tshituku. Khomishini i a zwi ḍivha uri pfanelo idzi a dzo ngo fhelela nahone dzi nga si shumiswe kha u vhaisa vhaṅwe. U shumisa pfanelo dzi re kha Mulayotibe wa Pfanelo nga vhatu vha vhurereli ha vha *Pagans* na dziṅanga a zwi tei u thivhela ndaulo ine ya ḍo thivhela u pfukwa ha pfanelo dza vhaṅwe vhatu—afha hu ambiwa pfanelo dza zwipondwa zwine zwa tea u tsireledzwa kha maitete a vhavhaho.

5.6 Ṭhoḍisiso yo sumbedza kha iyi bambbiri, ngamaanda mulayo wa zwa milandu, wo sumbedza uri kha milandu ya khothe he vhuloi ha vha vhu khou kwamea, zwo vha zwi konḍaho uri tshiko tsha phambano hu wanwe hu vhuloi. Mbuno afha i nga vha ya uri zwi a konḍa u vha na tsumbo ya uri muthu ndi muloi. Vhonzhi ha phambano dzo vha dzo sendeka kha vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi.

5.7 Khomishini yo sedzulusa nga ha khuwelelo yo itwaho malugana na uri vhuloi vhu dzhiwe vhu vhugevhenga, u tou fana na khuwelelo ya Khomishini ya Ralushai na zwiṅwe zwiimiswa. Idzo khuwelelo dzi nga si dzhiwe dzi tshi tou vha thungo; dzi tea u edanyiswa na khuwelelo dzi bvaho kha vhatu vhane vha ita zwa vhuloi sa vhurereli havho. Tsha ndeme kha fhungo ili ndi fhungo la vhuloi vhu re na masiandoitwa a vhavhaho.

5.8 Khomishini yo lingedza u wana thandululo kha t̄halutshedzo ya ipfi “vhuloi”, na uri izwi zwo vha khaedu kha vhanzhi. U sika t̄halutshedzo ya ipfi vhuloi, ngamaanda “maitele a vhuloi vhune ha vhaisa”, zwi na ndeme ya u t̄andavhudza uri ndi zwifhio zwine Khomishini ya khou u langula. Sa izwi t̄halutshedzo yo dzinginywaho ya ipfi vhuloi i tshi sumbedza mbuno ya uri vhuloi ho iledzwaho vhu kwama u shumiswa ha n̄dila dzi si dza upoka zwa maanda a sa t̄alutshedzei (vhuloi) kha u vhaisa kana u shushedza hu tshi itelwa u huvhadza, maitele a fanaho na ayo a vhathu vha *Pagans* na dziñanga ha nga katelwi nga fhasi ha mulayo wo dzinginywaho. Vhathu vha *Pagans* na dziñanga dza sialala a vha na muhumbulo wa u vhaisa vhañwe vhathu.

5.9 U itela mbuno dzo bulwaho afho murahu, Khomishini i do themendela uri maitele ane a vhaisa a vhuloi a laulwe.

C Maitele o iledzwaho ane a vhaisa a kwamaho zwa vhuloi

5.10 Iyi bammbiri yo rera na u sumbedza maitele a vhaisho ane a kwama vhuloi, na uri aya maitele a na masiandoitwa a hani zwitshavhani. Hu na milayo yo fhambanaho ine ya shumana na khakhathi dzi kwamaho vhuloi, fhedzi a huna thandululo yo no wanalaho. Milayo yo t̄he ine ya sedza kha zwa vhuloi i na zwigwevho zwi vhavhaho kha avho vhathu vhane vha wanwa milandu i kwamaho zwa vhuloi.

5.11 Iyi bammbiri, musi Mulayo u re hone zwino wo saukanywa u ya nga Ndayotewa, yo sumbedza uri hu na vhuḍifari vhune ha tea u iledzwa u itela u lwa na vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi. Khomishini i dzinginya uri nyiledzo ya zwiito zwi tevhelaho i vhe hone kha mulayo wo dzinginywaho:

- u pomoka vhuloi;

- u sumba muloi;
- vhugevhenga vhu kwamaho vhuloi vhune ha vhaisa; na
- vhuviavhathu.

5.12 Nyimele dza vhuḍifari ho iledzwaho dzo ambiwa nga afho fhasi. Zwidombedzwa nga ha vhuhulu ha nyiledzo zwo sumbedzwa kha mveta-mveto ya Mulayotibe wo fheletshedzaho iyi bammbiri.

1 U pomokana vhuloi

5.13 Ṭhoḍisiso yo itwaho na makumedzwa o ṭanganedzwaho a tshi bva kha madzangano a re na dzangalelo o fhambanaho a sumbedza uri vhugevhenga ha u pomoka muthu vhuloi ndi vhuhulu. U ya nga Mulayo, vhugevhenga uvhu vhu na tshigwevho tsha u valela muthu dzhele miṅwaha i sa fhiriho ya fumi. Kha nyimele hune muthu a vhumala zwo itiswa nga u pomokwa vhuloi, tshigwevho tshi a engedzwa tsha vha miṅwaha i sa fhiriho ya 20 ya u dzula dzhele.

5.14 Mivhigo ya khakhathi dza vhugevhenga vhu livhiswaho kha vhatu vha pomokwaho vhuloi i nga si dzhielwe fhasi. Zwa uri hu tovholwa vhatu vha sina tsireledzo, ngamaanda vhafumakadzi –na vhakegulu, ndi zwine zwa tea u dzhielwa nṭha na uri zwithu izwi zwi khou vhilaedzisa.

5.15 Tsaukanyo ya ndayotewa malugana na phungudzelo dza pfanelo dza vhatu vhane vha pomoka vhaṅwe vhuloi, sa pfanelo dza mbofholowo ya u amba na vhudzulapo, ho vhone uri phungudzelo dza ndayotewa dzi a pfala vhukuma hezwi hu tshi pfi dzo fhungudzwa. Izwi ndi ngauri u iledza zwi fhelisa khakhathi na uri vhenga vhane vha pfi ndi vhaloi. U ya nga tsenguluso iyo, khomishini i khou themendela uri u iledza u pomoka zwi tea u sedza kha idzo nyimele dzine ya vha zwi tshi khou itelwa u vhaisa (muvhuli kana muhumhulo).

2 U sumba muloi

5.16 Zwo sumbedzwa kha thodisiso kha iyi bammbiri uri vhatu kha zwitshavha zwenezwo vha nga dalela nanga (dokotela ane a lowa) ndivho i ya u “fembedza” vhaloi (u vhonisa). Mulayo zwa zwino u iledza u zwima vhaloi. Zwi tea u pfesewa uri u zwima vhaloi zwi itelwa u vhaisa vho pomokwaho vhuloi. Phambano vhukati ha u pomoka vhuloi na u zwima vhaloi ndi ya uri u zwima vhaloi zwi nga itwa hu na thuso ya nanga. Izwi zwo hulesa kha zwitshavha, na uri zwi huvhadzisa avho vho pomokwaho. Izwi zwi khou hulela na uri zwi tea u iledzwa.

5.17 Kha mulayo wa zwa milandu ho sumbedzwa uri vhatu vhane vha pomokwa vhuloi vha a tambudzwa nga vhapomoki nahone vha a tovholwa. Zwine zwa nga thusa afha ndi u shumana na vhatovholi na u vha pfisa vhuṭungu.

5.18 Khomishini i themendela uri hu iledzwe u zwa u sumba muloi ngauri zwi vhengisa na u huvhadzisa vho pomokwaho.

3 Vhugvehenga vhu kwamaho vhuloi vhune ha vhaisa

5.19 Vhugvehenga ho fhambanaho vhu itwa nga nthani ha u tenda kha zwa vhuloi. Ndi ngoho ya uri zwitshavha zwinzhi zwa Afrika Tshipembe zwi a tenda kha zwa vhuloi, na uri vhatu vhanzhi vha a ofha u loiwa. Fhungo line ja tea u sedzwa ndi ja uri hu na vhatu vhane vha tenda na u tanziela uri vhone vha a kona u lowa vhanwe. Zwenezwo-ha zwa sia avho vhane vha ofha u loiwa vha tshi tea u dilwela nga u lwa na avho vhane vha pfi vha a lowa. Mutheo wa u ita uri hu pfi ndi vhutshinyi kha avho vhane vha tenda na u tanziela uri vha a lowa hu u itela u tsika mihumbulo ya vhanwe zwi tea u langulwa.

5.20 Mulayo wa zwa milandu wo bvukulula milandu i ofhisaho ine ya kwama u huvhadza vho pomokwaho vhuloi. A huna na mulandu wo sumbedzaho uri na ngoho vho

pomokwaho vhuloi vha a lowa. Mulayo u re hone u iledza u lowa – ho katelwa vhatu vhothe na avho vhane vha ri vhuloi ndi vhurerele havho (*Wiccans*). Mulayo muswa wo dzinginywaho u a pfisa vhuṭungu avho vhane vha ita vhuloi vhune ha vhaisa vhaṅwe kana u shushedza vhaṅwe uri vha ḑo vha lowa, fhedzi vhuloi vhu sa vhaisiho vhaṅwe vhu khou ṭanganedzwa, sa tsumbo vhuṅanga na vhuloi ha vhurerele.

4 Vhuviavhathu

5.21 Iyi bammbiri yo sumbedza nyimele ine ha itwa zwa u via. Kha dziṅwe nyimele, u vhulaya zwi ṭuṭuwedzwa nga dziṅanga, dzine dza eletshedza vhalafhiwa uri vha tea u vha wanela miṭuvha ya vhatu ine ya ḑo ita mushonga. Vhatu vhane vha vha zwipondwa afha ndi vhana vhaṭuku, vhane vha tea u tsireledzwa nga ndayotewa. Khethekanyo ya 28 ya Ndayotewa i ri vhudza nga ha ndeme ya u tsireledza pfanelo dza vhana.

5.22 Mulayo une wa khou ṭolulwa a u shumani na zwa vhuviavhathu. Izwi zwo ambiwa zwiṭuku kha Mulayo wa u Gwevha, une wa randela tshigwevho tshi vhavhaho vhukuma kha avho vhane vha vhulaya muthu vha mu bvisa miraḑo yawe. Mbetshelelo kha Mulayo wa u Gwevha a i ṭumani na zwa vhuloi.

5.23 Khomishini i dzhia zwa u vhulaya muthu a bviswa miraḑo yawe hu u ṭoda mushonga zwi na thaidzo khulu tshitshavhani. Miniṣṭa wa kale wa Muhasho wa zwa Vhafumakadzi, Vhana na Vhatu vha re na Vhuholefhalo o hambela uri vhuviavhathu vhu lavheleswe na uri hu dovhe hu khwiṅiswe na mulayo u langulaho uvho vhugevhenga.

5.24 Muhumbulo wa Khomishini kha zwa vhuviavhathu ndi wa uri ndavheleso i tea u vha kha vhuimo ho fhambanaho, vhune ha vha, vhaiti vha khakhathi (avho vhane vha

vhulaya muthu), dziṅanga dzine dza tendelana na vhaṅwe uri vha vhulaye muthu vha bviselwe (wanele) mirado ya vhathu, na avho vhane vha tou shumisa mushonga fhedzi wo itwaho nga ṅama dza vhathu. Khomishini i tenda uri zwiito zwa vhathu avho vhoṭhe kha “iyi thevhekano ya vhubveledzi” ha mushonga zwi tea u iledzwa nahone vha kwameaho vha tea u pfiswa vhuṭungu, nahone Khomishini i na fhulufhelo la uri izwi zwa u dzhiwa hu vhugevhenga zwi do fhungudza vhuviavhathu.

|

RIPHABUḲIKI YA AFRIKA TSHIPEMBE

**MULAYOTIBE WA NYILEDZO YA MAITELE ANE A VHAISA A KWAMAHO LUTENDO
LWA ZWA VHULOI**

(Sa zwe zwa ḡivhadzwa.....)

MINISṲA WA MUHASHO WA VHULAMUKANYI NA MVELEDZISO YA NDAYOTEWA

MULAYOTIBE

U ita mbetshelo dza u iledza maitete ane a vhaisa a kwamaho u pomoka vhathu vhuloi; u itela u tsireledza zwitshavha kha khakhathi ine ya kwama vhuloi; u itela uri maitete ane a vhaisa a kwamaho zwa lutendo lwa zwa vhuloi a dzhiwe a vhugevhenga; uri hu vhe na ndaṲiso (Ṳhamu) kha zwa maitete ane a vhaisa sa ayo o no ḡi bulwaho; na zwiṲwe zwi kwamanaho na izwi.

**U KHWAṲHISWE nga Phalamennde ya RiphabuḲiki ya Afrika Tshipembe, nga Ṳḡila i
tevhelaho:**

1 Ṳhalutshedzo

Kha uyu Mulayo, nga Ṳḡa ha musi nyimele i tshi sumbedza nga iṲwe Ṳḡila----

“**maitete ane a vhaisa**” zwi amba maitete ane a pfesesea nga zwitshivha zwa sialala ya zwitshivha zwa Afrika hu tshi khou shumiswa maipfi a ngaho sa (vhuloi, u lowa)

ukuthakatha, ukuloya, boloi ubugqwira, zwine izwi zwa kwama ndivho ya kana u ita u nga u shumisa ndila dzi si dza mupo kana ndila dzi sa talutshedzei (hu nga vha izwo zwi tshi kwama u shumisa zwithu zwine zwa vhone na u kwamea kana zwi sa vhone nahone zwi sa kwamei) kha u shushedza kana u vhangana:

- (i) Lufu kana u huvhadza kana vhwadze kana vhole kha muthu ufho na ufho; kana
- (ii) U kwashekanya kana u ngalangala ha kana u kwasha ndaka ifho na ifho; kana
- (iii) U shumisa maitete a lutendo na maitete eneo a kwamaho vholoi vhuvi (vhune ha vhasia) kha u longa mutsiko wa muhumbulo kana u shushedza.

“u wana muloi”zwi amba nyito ine ya itwa ndivho i ya u sumba muthu ane a dziiwa a tshi lowa/ kana a tshi ita zwa vholoi (vhuvi) vhune ha vhaisa;

“mushonga”zwi amba mushonga wa sialala wo itwaho nga mudivhi wa mishonga ya sialala; na

“vhugevhenga ha zwa mushonga”zwi amba u ita zwithu zwi sa tendelwi nga mulayo ndivho i ya u wana muraḁo wa muthu ndivho i ya u ita mushonga;

2 Zwipikwa zwa Mulayo

Zwipikwa zwa Mulayo ndi zwi tevhelaho–

- (a) u sumbedza maitete a kwamaho vholoi (vhuvi) vhune ha vhaisa na u pomoka muthu vholoi vhune ha vhaisa (vhuvi) tshitshavhani;
- (b) u iledza maitete ane a vhaisa a kwamaho zwa vholoi na u pomoka vholoi;
- (c) u ita mbetshelo dza ndaḁiso kha vhaiti vha maitete a vholoi (vhuvi) vhune ha vhaisa.

3 U pomoka vholoi

(1) Muthu muḁwe na muḁwe ane a pomoka muḁwe vholoi vhune ha vhaisa kana u vhangana vhwadze vhufo na vhufo, u vhaisa kana u kwasha ndaka a tshi khou shumisa vholoi, ndivho i ya u:

- (a) shonisa; kana
- (b) vhaisa muvhili kana muhumbulo;

u na mulandu wa vhutshinyi nahone u tea u wanwa mulandu a valelwa dzhele lwa miñwaha ine ya sa fhire miñanu, kana u lifhiswa.

(2) Hune muthu a vha o vhulawa zwo itiswa nga vhutshinyi ho bulwaho kha khethekanyo thukhu ya (1), muthu o zwi itaho u tea u wanwa mulandu nahone a fhiwe tshigwevho tshiñukusa tsha u vhulaya.

(3) Hune muthu o pomokwaho vhuloi a tenda uri u a lowa, iyi nyimele i do dzhielwa ntha musu muhwelelwa a tshi gwevhiwa.

4 U sumba muloi

(1) Muthu muñwe na muñwe ane a humbela thuso ya ñanga kana muthu muñwe na muñwe, ndivho i ya u sumba kana u wana dzina la muthu ane ha pfi ndi muloi kana u pomoka muñwe uri u ita vhuloi vhune ha vhaisa (vhuvhi) nahone o ita vhulwadze, o huvhadza kana u kwasha ndaka nga vhuloi vhuvhi, u na mulandu nahone u tea u gwevhiwa, tenda ndivho ya u sumba muloi i ya:

(a) shonisa; kana

(b) vhaisa muvhili kana muhumbulo.

(2) Ñanga, kana muthu muñwe na muñwe ane a ñita u nga u khou shumisa ñila dza vhuloi, o iledzwa u fha thuso muthu ufho na ufho ndivho i ya u sumba kana u wana muloi kana u pomoka muñwe vhuloi na uri muñwe o vhanga vhulwadze, huvhadza muñwe muthu kana ndaka a tshi khou shumisa vhuloi.

(3) U gwevhiwa kha uvhu vhutshinyi ha khethekanyo thukhu dza (1) na (2) zwi do vha miñwaha i sa fhiriho miñanu ya u dzula dzhele; nahone arali muthu o vhulawa zwo itiswa nga uho u pomokwa, tshigwevho tshiñukusa tshi tea u itwa.

5 Vhugvehenga vhu kwamaho vhuloi vhune ha vhaisa

(1) Muñwena na muñwe ane a sumbedza uri u a ita zwa vhuloi (vhuvhi) vhune ha vhaisa u na mulandu wa vhutshinyi.

(2) Tshigwevho tsha vhutshinyi uvhu u ya nga khethekanyo tshukhu ya (1) ndi ndatiso ya miṅwaha i sa fhiriho mivhili ya u dzula dzhele, kana mulifho.

6 Vhugvehenga ha zwa mushonga

(1) Muthu muṅwe na muṅwe ane a –

(a) dzhenelela kha u vhulaya muthu nga diimisela zwi siho mulayoni ndivho i ya u bvisa mirado ya uyo muthu; kana

(b) dzhenelela kha zwiito zwine zwa sia hu na u bvisa mirado ya muthu zwi siho mulayoni; kana

(c) dzhenelela kha thengiso ya mirado ya muthu ndivho i ya u ita mushonga; u tea u vha na mulandu wa u tshinya.

(2) Naho hu na miṅwe milayo, muthu ane a do –

(a) wanwa mulandu wa vhutshinyi ho ambiwaho kha khethekanyo ya 1(a) u tea u fhiwa tshigwevho tshitukusa tsha u vhulaya;

(b) wanwa mulandu wa vhutshinyi ho ambiwaho kha khethekanyo ya 1(b) nahone u tea u gwevhiwa u dzula dzhele lwa miṅwaha i sa fhiriho fumi, kana a tou lifhiswa; na

(c) wanwa mulandu wa vhutshinyi ho bulwaho kha khethekanyo ya 1(c) nahone u tea u gwevhiwa u dzula dzhele lwa miṅwaha i sa fhiriho mitanu, kana mulifho.

7 U fheliswa ha milayo na izwo zwi songo fheliswaho

(1) U ya nga khethekanyo tshukhu ya (2), mulayo wo bulwaho kha Shedulu u khou fheliswa nga ndila ye ya bulwa kha kholumu ya vhuraru kha Shedulu.

(2) Vhutshinyi vhuṅwe na vhuṅwe ho itwaho kana vhune ha vhone ho itwa nga fhasi ha mbetshelo dza mulayo wo fheliswaho nga khethekanyo tshukhu ya (1), nahone vhune

ha kona u itwa nga fhasi ha mbetshelo inwe na inwe ya uyu Mulayo, vhu do dzhiwa ho itwa nga fhasi ha uno Mulayo.

8 Dzina lipfufhi na duvha la u thoma u shumisa mulayo

Uyu Mulayo u do vhidzwa upfi Mulayo wa u iledza Maitele ane a Vhaisa a Kwamaho Lutendo lwa Vhuloi, wa 2016, nahone u do thoma u shuma nga datumu ine ya do dzudzanywa nga Phresidennde wa Shango nga kha Mulevho wa *Gazete*.

Shedulu

MILAYO YO FHELISWAHO

Nomboro na nwaha wa mulayo	Dzina la Mulayo	Vhuhulu ha u fhelisa
Mulayo wa 57 wa 1957	Mulayo wa u Fhelisa Vhuloi wa, 1957	Mulayo woṭha wo fheliswa